БУНТ

ТАЄМНІ ЗБОРИ

— Черненко!.. Черненко!..— прошепотіла темна постать, нахиляючись над ліжком.

Черненко, видимо, міцно спав і не поворухнувся.

— Васько, щоб ти здох!..— нетерпляче промовила постать і, шарпнувши за ковдру, здерла її з сонного Черненка.

У великій напівтемній залі, що її освітлювала підсліпувата лампочка, вишикувалося з півста ліжок. Півста мешканців, як уміли, порушували тишу: хто скреготав у сні зубами, хто вигукував незрозумілі уривчасті слова, а хто просто висвистував носом журливі мелодії.

Лампочка правила більше за маяк тим, хто хотів вийти вночі з спочивальні, ніж освітлювала кімнату. Вона була почеплена високо над дверима в заґратованій скриньці і, як ув'язнений злодій, злякано блимала од подувів легкого протягу.

Світло лампи майже не досягало до далекого кутка спочивальні, де над ліжком схилилася постать. Але місяць кидав пасма срібного проміння у широко відчинене вікно, розливав молочну калюжу на підлозі, чітко вирізьблюючи нерухомі силуети ліжок та сонних людей.

Той, хто будив, здерши ковдру, помацав рукою обличчя сонного і раптом, злякавшись, одсмикнув руку: на ліжку замість Черненка лежало опудало, котрому за голову правив чобіт, загорнутий у шорстку суконну куртку.

— Ловко пристроїв! — не могла не висловити свого задоволення постать і, старанно накривши ковдрою ліжко, тихо навшпиньках посунулася до освітленого місяцем вікна.

За вікном чорніло купами дерев і будівель велике шкільне дворище. Там, де земля була вільна од чорних нічних тіней, сріблясто виблискувала росяна трава та біліли освітлені ромби покрівель, створюючи різкі контрасти з чорною смолою тіней.

Навколо все спало, тільки вартовий порушував тишУ своєю невгамовною калаталкою та десь за стайнями спросоння гавкав пес і, не довівши задуманої справи до кінця" засинав від гіпнозу місячного світла.

Хлопчик років чотирнадцяти, припавши до лутки, намацував за вікном ринву. Переконавшись, що вона прибита міцно, він тихо перекинув ногу назовні і безшумно, як кішка, зник за вікном.

Місяць хлюпав холодне світло на землю і байдуже дивився більмастим оком, як Матюшка Карпенко торкнувся босими ногами землі, озирнувся навколо і, нікого не помітивши, шмигнув у густу тінь під ялини.

Десь за свининцем заіржала коняка, сполохана пташка вилетіла з кущів і струснула росу з гілки. Матюшка причаївся в тіні ялини і зачекав. Переконавшися, що все навколо спить, він з полегкістю зітхнув і став підкачувати холоші штанів. Тепер він був певен, що його ніхто не помітив, а вартовий при виході з шкільного будинку, певно, спить, сидячи на брудних сходах.

У двоповерховому шкільному будинку, що з нього допіру вислизнув хлопець, було тихо і спокійно. Стіни його дивилися на місяць чорними проваллями одчинених вікон, і Матюшка, очима змірявши височину, з якої щойно зліз, крадькома подався геть од будинку.

Перескочивши дорогу, що перетинала всю шкільну садибу, він опинився перед парканом, за котрим чорними купами видавався сад. Просто за парканом стояла сторожка, яку треба було обминути, щоб не наскочити на вартового. Прийшовши в тіні до того місця, де кінчилися купи дерев, Матюшка миттю перемайнув за загорожу.

Роса з кущів малини рясно посипалась на хлопця, вимочивши груди й плечі. Він причаївся і прислухався.

Десь од саду почулися голоси і чиясь хода. І хоч незабаром усе затихло, та в голові виникла панічна думка, що хтось викрий злочин проти шкільного порядку, і Кобра з своїм єхидним електричним ліхтарцем в супроводі Онучі йде садом, щоб "накрити" злочинців. Та цю думку заступила друга, Що заспокоювала. В той бік стояла пасіка, і, певне, дід Они-сим обходив свої володіння, розмовляючи з старим псом Ковтуном.

Тепер лишилося пройти малинник, а там, за капустя-нищем, у теплиці, його ждуть.

Коло дверей в теплицю його покликав Сашко Хвостов і пРошепотів:

— Там, у теплому відділі...

Теплиця містилася на великій галявині, оточеній з усіх боків деревами. З півночі, нахмуривши чорні віти дубів, мовчазно стояв столітній парк, а з півдня півкільцем розташувався овочевий сад, дихаючи холодними пахощами д0. стиглих яблук.

Галявина була засаджена капустою, баклажанами та різним гострим пахучим корінням і край неї, повернувшись глухою стіною до лісу, а блискучим скляним схилом до саду, бовваніла теплиця. її грубе тіло наполовину вгруз, ло в землю, а нижній берег скляного схилу майже доходив до землі.

Пройшовши перший холодний відділ, Матюшка опинився в теплому відділі, що парко дихнув на нього тропічною рослинністю.

З-за дальших дверей з темного відділу, де взимку переховувалося різне коріння, пробивалося ледве помітне світло і чулася притишена розмова.

— Ну, тепер, здається, всі? — спитав Сашко і, не чекаючи відповіді, вийшов, щільно зачинивши двері. Йому, як вартовому, треба було бути коло парників на городі, а при потребі й попередити товаришів про небезпеку.

В теплиці п'ятеро хлопців сиділи, хто на чому умостився, і пошепки розмовляли. Недогарок свічки горів, приклеєний до перевернутого догори дном квітникового горшка.

— Ти нічого не бачив? — спитав Микола Савенюк Ма-тюшку.

— Ні, всі сплять...

— А той негідник, Коржов, теж спить?

— Здається...

— Гляди, щоб він, бува, не підгледів... Шпійон... Савенюк був кремезний, але тихий хлопець, на прізвище

Панич, хоч і був він найменше схожий на панича. Цю назву йому "приклеїли" товариші за те, що, приїхавши до школи, він напочатку ходив у калошах, ніколи їх не скидаючи. Калоші були високі і неймовірно великі, так що Паничеві доводилося напихати в них паперу і ще чогось, що втратило певні ознаки. Чи то була ганчірка, чи мочала, а може, и сіно,— певне, й сам Панич уже забув, бо знімати калоші з драних чобіт доводилося рідко, і то, тільки лягаючи спати.

Згодом Миколка калоші скинув, як дістав з дому нові чоботи, але вони ось уже другий рік красуються під його ліжком, і вся спочивальня користається ними вночі.

— Тому підлизі треба морду набити.*. Може, звички свої кине...

Це теж було адресовано ненависному Коржову, і адресу* вав загрозу Митько Зорченко, або Бізон, що своєю фізичлою силою цілком виправдував таке страшне прізвище. Він був кремезний, як молодий дубок, а над чотирикутним обличчям його стирчала стріха шорсткого русявого волосся, надаючи йому справді бізонячого вигляду. І силою своєю він виправдував назву,— ніхто з молодших класів не міг сперечатися з ним, а з-поміж старшокласників хіба тільки Дов-гополюк без особливої небезпеки міг його чіпати.

— Заткнись, Бізоне, годі,— промовив Панич.

— Марку, читай, що там у тебе...— промовив Бізон, не звертаючи уваги на Савенюка.

Марко Балан, який до цього часу мовчки сидів у темному кутку, висунувся до світла і витяг з-за пазухи заялозену книжку. Він побожно розгорнув її під цікавими поглядами товаришів і нахилився до свічки. Хлопці присунулися ближче.

Марко читав тихо, повагом, смакуючи к'ожне слово книжки, яку прочитав чи вже не вдесяте. Він часто зупинявся, пояснював прочитане, хоч, певне, і сам не гаразд розумівся на змістові. Ніхто його не перебивав, бо авторитет Марків стояв поза всякими підозріннями, і йому вірили, не вимагаючи доказів.

У книзі говорилося, як ченці мощами дурять людей, як десь в Італії по монастирях переховуються окремі частини мощей і, коли б ті частини скласти докупи, то вийшов би не один святий, а півтора або й два.

Хлопці тихо сміялися, бо часом на одного святого припадало дві голови, п'ятеро рук і одна нога.

— Невже тому правда! — висловив свій сумнів Вася Черненко, рухливий п'ятнадцятилітній хлопчик. Він слухав читання з особливою цікавістю, бо вбачав у ньому одну з численних капостей тим, що стоять вище за нього, Черненка, в суспільній піраміді. На цей раз дістається богові, що в Уявленні Васі є особд такого ж гатунку, як піп або завідувач ніколи, що карають його за різні недозволенні вчинки.

Ще з дитячих літ усі, що його карали, стали йому в уяві в Довгий ряд, що починався сільським учителем і кінчався аРхиреями та царями, про яких "гріх" було говорити щось Неприємне. Тому тепер цей "гріх" солодко лоскотав під СеРЦем Васька медом недозволеного.

— Коли надруковано, то правда. Хіба неправду стали б Друкувати? — з апломбом запевнив Бізон, що так само, як І^сі" вірив у правдивість кожного друкованого слова. Тільки ^аРко хитро всміхнувся і промовив:

Можуть і неправду надрукувати... Адже ж пишеться

в законі божому, що світ створено за сім день, а Малахай доводить, що й то неправда, земля утворювалась так довго що придумати не можна. Виходить, хтось та бреше...

— Так, може, саме в цій книжці й брехня? — висловив своє побоювання Васько.

— Ні, ця книжка правильна, це професор написав, а це, брат, вище за попа,— переконано запевнив Марко.

Його слова розвіяли рештки сумнівів. Та і як було не вірити Маркові Балану, коли він всі книжки в бібліотеці прочитав і тепер вже читає те, що дає йому Малахай — молодий навчитель фізики, захисник молоді, із

справжнім прізвищем Корчук. Малахаєм його було прозвано за те, що зимою він одягав киргизького малахая і не скидав його навіть у помешканні.

Поза всім Марко був винятковою і трохи незвичайною фігурою в школі. Де-таки видано, що вчиться хлопець найпершим, а до вчителів не підлизується і хороший товариш? Звичайно, перші учні були й поганими товаришами й підлизами, бо більше гналися за п'ятірками, аніж за товариством.

Приїхав він у школу з далекого містечка, де його мати була куховаркою в дрібного поміщика і на свої убогі копійки виводила сина "в люди". Батька Балан не пам'ятає,— його заколов панський бугай, як Маркові не було ще й року.

У школі Балан виявив не тільки великі здатності в науках, а й захопився читанням усього, що було в убогій шкільній бібліотеці. Книжка за книжкою проходила Маркові руки, а він все не міг задовольнити своєї пожадливості до знання. Шкільні книжки були застарілі, спеціально підібрані, і це не задовольняло його. Він кинувся шукати інших книжок — і в цьому йому допоміг Фока, старший учень, що, незважаючи на різницю віку, ставився до Марка як до ровесника.

Марко читав далі, а хлопці слухали, нахилившись над ним, щоб не проґавити жодного слова. Про книжку цю казав Марко, що вона заборонена і читати її в звичайних обставинах не можна. Свідомість, що таку книжку тільки вони в школі й читають, надавала врочистості настрою і навівала особливу пошану і до заялозених листків книжки, і Д° власника її, Марка Балана.

І нічні таємні збори, і заборонена книжка з мало зрозумілим змістом — все лоскотало цікавою небезпекою юнацькі серця.

Частину книжки прочитали, і Марко, заклавши її клаптиком паперу, заховав до кишені.

Однаково всю сьогодні не прочитаємо, хай іншим разом...

Хлопці, всі, як один, глибоко зітхнули. Вони сиділи нерухомо, очікуючи, що буде далі. Бізон, нахилившись, нервово смикав себе за чуба, що він робив завше, коли його непокоїла якась думка, і нарешті порушив мовчанку. Він додумав свою думку до кінця.

— А все ж таки бог є!..

Сказавши таке, він глянув на товаришів з полегкістю, немов скинув з плечей важкий тягар.

— Не про бога тут, а про манахів... При чім тут бог, коли манахи сволочі? — знизав плечима Черненко.

— Та й манахи не наші, а німецькі...— вставив і своє зауваження Карпенко.

— Та не німецькі, а католицькі,— поправив Васько і додав: — Та й наші не кращі... Хіба не ти розказував, як у Чорномор'ї манахи людей дурять на мироточиву ікону?

— Так то у Чорномор'ї, а от... Панича перебив Бізон.

— Бог є, а манахи різні бувають.

Бізон відчував свою перемогу, бо ніхто не заперечував йому. Та недовго довелося бути йому переможцем. Марко Балан, що сидів мовчки і слухав розмову товаришів, з невластивим йому запалом напав на Бізона:

— Є, тільки не бог, а природа... Од природи все походить, а невченим людям морочать голову богом. Де ти бачив бога? Покажи, а природу я тобі покажу...

Марко схопив якусь квітку в горщику і підніс під самий ніс Бізонові.

— От, на, дивись, це природа, а де твій бог? Г а? Докази Баланові обеззброїли Бізона. Він ще з більшою

силою смикнув себе за чуба і раптом запитав:

— А природу хто створив? Га? — і, побачивши замітання на Марковому обличчі, з виглядом переможця огля-нУв присутніх.

Але Марко тільки на одну мить замішався, більше од ^сподіваного питання.

— А бога хто створив? Та й ти бачив його коли? Бізон був остаточно переможений і, підтримуючи Марка,

Заговорив Матюшка Карпенко.

— Он "лес" утворився двадцять тисяч років тому, хі-а ти не чув, як Малахай казав? А попи кажуть, що світ

створено сім Тисяч літ тому... Так то, по-твоєму, хто ^ бреше?

Розмову перебив вартовий Хвостов. Він одхилив двері і гукнув:

— Хлопці, вже світає, треба ушиватись, а то ще Швабра наскоче...

Хлопці позскакували і почали один по одному виходити з теплиці. Надворі вже сіріло.

— Ходімо до коровника спати, а то щоб в корпусі Онуча не побачив...

До коровника можна було пройти непомітно, і вони попростували туди.

Півні вже виводили своїх вранішніх пісень, коли п'ятеро хлоп'ят спало покотом у сіні на горищі скотарні.

Вони були спокійні, що їх ніхто не помітив, як покинули спочивальню, і повернуться на сніданок, ніби нічого й не трапилось. Але вони помилилися.

Тоді, як Матюшка зник у чорному просвіті вікна і затихло шарудіння по ринві, в темному кутку спочивальні хтось підвівся на ліжку і підійшов до вікна, в яке щойно зник Карпенко.

Хлопець пильно вдивлявся з височини другого поверху в залитий місячним сяйвом двір, та там було тихо. Матюшка зник без сліду в темному проваллі двору і жодним рухом не видавав своєї присутності.

"Певне, втік",— подумав Коржов і, підійшовши до ліжка Черненка, помацав руками. Так обійшов він ще кілька ліжок і, переконавшись, що там нікого нема, а під ковдрами покладено опудала, ліг на своє ліжко.

Коржову не спалося. Повертаючися з боку на бік, він думав про те, що хлопці затівають щось недобре, але що саме — він не знав, і простежити когось у нічних подорожах не насмілювався: між них був Бізон, а він боявся попастись йому на очі і скуштувати "бізонячих" кулаків. До всього цього Бізон та Черненко давно нахваляються дати йому "пару".

Коржов от уже другий рік у школі. Вчиться він погано, але визначився слухняністю, і вчителі ставлять його за приклад усім неслухам, пустунам та непокірним. Через це з перших же днів товариші

зачислили його до категорії "підлиз" і товаришувати з ним ніхто не товаришував. Кожна неприємність, заподіяна Коржову, вважалася за геройство, за заслугу перед товариством.

Цим скористалися вихователі школи, не дуже мудр1 З своїх педагогічних методах, і зробили з Коржова шпигуна, поклавши на нього обов'язок стежити за товаришами і про все помічене доводити кому слід.

І нині поведінка гуртка школярів не уникла його уваги. Коржов тепер має нагоду помститися на своїх ворогах, що от уже два роки обдаровують його своїм презирством.

"Хто-хто, а Бізон вилетить із школи",— думав він свою мстиву думку і відчував од неї невимовну насолоду.

Думаючи так, Коржов непомітно заснув, не діждавшись повороту до спочивальні своїх ворогів.

РІНАЛЬДО І БАРАЦЬКИИ

Літній ранок не любить баритись — і коротка ніч швидко посунулася, даючи місце дневі.

Сторож Онуча, прозваний так учнями за льокайські звички та жахливу неохайність, калатав уже в розбитий дзвінок, незадоволено оглядаючи сонну спочивальню.

Він дзвонив, доки з ліжок не позскакували один по одному, як очумілі, учні і, протираючи очі, злякано дивились на Онучу.

— Залазь у штани! — вигукував, як фельдфебель, Онуча. Помітивши ж, що дехто не ворушиться, загрозливо додав: — Вставай, а то завідувачеві доложу!

Він кинув дзвінка і розглядав ліжка. В цей час з коридора почувся хрипкий голос і хтось з учнів злякано вигукнув:

— Кобра!

Цей вигук справив незвичайне вражіння на тих, що не встигли підвестись з ліжок. Ще не розбуркавшись од міцного юнацького сну, вони прожогом зіскакували і похапцем натягали одяг. Справжня кобра не справила б, може, й десятої частини вражіння, забрівши ненароком до спочивальні.

Хрипкий бас наближався коридором і, нарешті, власник його з'явився на порозі.

Це була низька і груба, як бовдур, людина на коротких, Розкарячених ногах. Руки його неприродно стирчали в боки, не наближаючись до тулуба, а голова, як пуп'ях на пузатому чайнику, була маленька і майже вся ховалася під Форменим чиновницьким кашкетом з широким козирком.

З-під козирка визирали маленькі мишачі очі і підозріло бігали у всі боки. Такі очі бувають у кретинів або дуже Жорстоких людей.

Кобра озирнув спочивальню і коротко прохрипів:

— Ну?

Цим "ну" він немов здув усю масу понад п'ятдесят хлопчиків, які, одягаючись на ходу, сунули до протилежних дверей. Од тих дверей сходи вели на перший поверх До їдальні та до аудиторій.

Кобра, він же й Барацький, завідувач школи, з огидою понюхав повітря, плюнув і пішов мовчки до коридора, стукаючи своїм костуром.

Сьогодні надто швидко підхопилися учні і костура не довелося прикласти на святому діді виховання молоді.

Вже дійшов він до кінця коридора, як нагнав його Онуча:

— Миколо Олександровичу, у спочивальні не все гаразд! — вигукнув він, витягаючись перед завідувачем по-вїйськовому.— Учні втекли!

Барацький, не кажучи ні слова, повернувся до спочивальні. Онуча підвів його до ліжок нічних змовців і в кожне ткнув пальцем.

— Розкривай! — коротко наказував Онучі Барацький перед кожним ліжком.

Оглянувши, він пішов до їдальні, закусивши свого шорсткого вуса.

їдальня, велика зала з давно не митою підлогою і брудними незастеленими столами, шуміла, як сполоханий курник, а коли зайшов Барацький, всі голоси замовкли на півслові і всі очі повернулися в його бік.

— Молитву! — коротко наказав він.

Вийшов вартовий учень, став спереду і почав гугняво читати вранішню молитву, а сказавши наприкінці незмінне "амінь", підійшов до столу, на якому вже стояв великий казан з кандьором, і почав розливати страву в миски учням, що стояли в черзі.

Барацький озирав натовп, шукаючи когось очима. Нарешті він знайшов:

— Зорченко! Черненко! Савенюк! Станьте до вікна! Хлоп'ята вийшли з-за столів і мовчки стали коло вікна,

очікуючи на злую свою долю. Карпенка і Балана Кобра чомусь не викликав.

"Певне, про нас ще не дізнався",— подумав кожен із них, але то була даремна надія. Барацький, ніби щось пригадавши, прохрипів:

— Карпенко і Балан! Те ж саме!

Тепер уже п'ятеро вишикувалися, очікуючи на виховательське "внушения".

Поставивши учнів до вікна, Барацький пройшов кілька разів уздовж їдальні, а коли кандьор було розлито для всіх столів, він зупинився посеред зали і вигукнув: ^_ Всі встати!

Барацький, стоячи посеред залу в позі генерала, що оглядає незчисленні лави свого війська, почав хрипко, немов його хто душив за горло, вигукувати:

— Мерзота!.. Сволота!.. Скоти!.. Сопляки!.. Ви думаєте, я не знаю?.. Я, завідувач школи,— він трагічно стукнув себе в груди,— не знаю, що ви ночами бігаєте? Ви думаєте, що я допущу в школі розпусту? Га?..

Очі Барацького бігали, як у розлютованого пацюка, слина бризкала з рота, він засапався і тупав ногами. Учні дивилися в підлогу і переминалися з ноги на ногу. Такі промови керівника школи їм доводилося чувати майже щотижня, і суворість їх не вражала вже нікого.

Кобра ще довго виливав свою жовч, але його ніхто не слухав, а кожен думав про те, що стигне кандьор і зробиться за чверть години як клейстер, що його й їсти не можна буде.

Дехто потай жував хліб, удаючи глибоке замислення над своїми гріхами та щире бажання спокутувати гріхи, аби тільки швидше кінчилася нагінка.

— Мене не дивують такі запевні негідники, як Карпенко або Черненко, я вболіваю серцем,— Барацький ляпнув по тому місці грудей, де звичайно у людей буває серце,— за таких, як Балан... Перший учень класу, син поважних батьків,— і цілі ночі десь шляється... Я не допущу, не допущу! — вигукнув істерично Барацький і раптом ніяково замовк. Постоявши з півхвилі, він пройшов між рядами учнів до вихідних дверей і вже на порозі зупинився і кинув:

— Снідайте!.. А тих,— показав він вартовому учневі на п'ятьох "злочинців",— признач на тиждень сортири чистити!..

По цьому завідувач насунув свого кашкета і викотився з їдальні.

Як зачинилися за Барацьким двері, їдальня зашуміла, Загукала, зареготалася, засвистала. Кандьор згус і захолов, то не заважало виїсти судки до дна. "Злочинці" весело сміялися в гурті, вони були героями дня.

На літо аудиторне навчання в школі припинилося, ауди-т°рії стояли замкненими пустками. Теоретичне навчання ЗМінялося на практичне, що особливо ретельно провадила аДміністрація школи.

Учнів будили на сході сонця і, нагодувавши кандьором читали "наряда", і розводили на роботи. Це й значилося в програмі школи під пишною назвою "практичне навчання". За практичне навчання вважалося і рубання дров, і чищення нужників, і сотні інших робіт, на яких працювали учні з ранку до пізнього вечора.

І сьогодні, як і щодня; старший вартовий учень після сніданку читав "наряда", складеного ще звечора вчителями спеціальних дисциплін та завідувачем.

— На свининець — Ніколаєв, Сиркін, Петренко... На оранку за плугатаря — Горлинський, за погоничів — Хвать-ко, Свічкар...— вичитував монотонно вартовий і, нарешті, прочитав: — На нужника — Зорченко, Черненко, Хвостов, Савенюк, Карпенко й Балан!

З свистом і вигуками учні розходилися з їдальні, розпорошувалися по широкому дворищі школи, по свининцях, скотарнях, майстернях, городах.

Онуча злісно плювався їм услід і ліниво брався підмітати їдальню. Це був його обов'язок, тоді як спочивальні прибирали призначені на те учні з молодших класів.

Балківська нижча сільськогосподарська школа містилася в маєтку відомого на всю губернію чорносотенця поміщика Рінальда. Це була одна з тих приватних сільськогосподарських шкіл, що хоч і стояла в загальнодержавній системі народної освіти, та до справжньої освіти дуже мало стосувалася. В таких школах про людське око користа-лися програмами навчання в столичних департаментах, а найголовніше — тими субсидіями, що пливли з державної скарбниці в кишеню власника школи за просвітительство темряви народної...

Рінальдо знав, що робить, і до заснування школи привела його загроза банкрутства. Школою він не тільки врятував себе од неминучого жебрацтва, а й грунтовно підлатав подрані веселим життям кишені. І департаментська субсидія, і цілорічна робота в маєтку — більше сотні хлопців від дванадцяти до двадцяти років віком, які ще й платили за своє утримання,— не тільки врятували Рінальда від банкрутства, а й зробили його популярною людиною в губернії.

Щоб не дуже витрачатися на вчителів, їх набирали невисокої кваліфікації, таких, що за невелику платню згоджувалися їхати далеко від культурних центрів, у дичавину вовчих лісів.

Банківський маєток Рінальдів закинутий за сорок п'ять верст од залізниці та повітового міста і лежав на рівнині, прорізаній проваллями та балками, оточений з усіх боків диким Вовчим лісом.

Сам Рінальдо рідко наїздив до свого маєтку. Робота в кількох чорносотенних організаціях, губерніальному та повітовому містах, а до того ж і неспокійні часи, з заворушеннями міського пролетаріату й селянства, що загрожували добробутові Рінальдовому, прив'язували власника школи до своїх союзів "істинно руських" людей і не давали змоги хазяйським оком доглядати школи. Та в цьому чи й була потреба: школою керував його зять — Барацький, а цього боялися однаково і селяни з хутора Балок, і учні школи, і малочисленні робітники та службовці.

Барацький належав до тієї категорії людей, у якої і таланти адміністратора, і таланти педагога скупчувалися між п'ятьма пальцями правиш... Різниця була тільки в тому, що свої адміністративні здатності він виявляв міцно стиснутим кулаком, яким трощив зуби й щелепи селянам, а педагогічні впливи на учнів здійснював розгорнутою долонею.

Учителі охоче наслідували педагогічну методу Барацько-го, через що ляпас був за надійну підвалину виховання молоді в Банківській школі, без якої вчителі не мислили своєї педагогічної роботи.

Звичайно, це не дуже сприяло доброзичливим взаєминам між учнями та вчителями і ці два табори перебували в стані постійної війни, що припинялася на короткий час різдвяних та великодніх вакацій.

Як то завсіди буває, кожний ворожий табір мав своїх зрадників і ренегатів. Не кажучи вже про учнів, між яких такі зрадники не переводилися і виділялися в категорію "підлиз" та "любимчиків", учительський табір теж мав надійний елемент, що таємно стояв на боці учнів і всіма легальними заходами захищав їхні інтереси.

Але що особливо знесилювало учнівський табір, так це поділ учнів на привілейованих — старших учнів, та парі-18 учнів молодших, або, за шкільною термінологією,— "малків". Цю нерівність між учнями старанно підтримували Педагоги, що бачили в цьому основу свого панування над Дикою некультурною масою, здатною під афектом на які завгодно вчинки.

Старшим учням дозволялося безкарно використовувати м°лодщИх учнів на дрібні особисті послуги, а тих, що не Корилися старшим,— карано жорстокою бійкою ременем.

Цим способом підтримувався авторитет старших, ним "маяків" держали в покорі.

Знущання старших над "малками" зведене на щабель священної традиції — і шкода було шукати десь захисту од тиранії. Скаржитись учителеві — це означало попасти в "підлизи" й бути під постійною загрозою ще більших побоїв "на темну", коли винного накривали в темній кімнаті ковдрою і били по чому попало. Повставати проти старших у "малків" не вистачало ні організованості, ні фізичної сили.

Та така вже властивість широких революційних заворушень, що вони просякають у найтемніші шпаринки життя. Протест проти старих життьових форм непомітними струмками докотився і до такого темного закутка, як Банківська школа, і затуркана напівтюремним шкільним режимом маса "малків" почала по-іншому дивитись на священну традицію старшування, і, може, вперше за довгий час почулися протести проти поведінки старших.

Особливою жорстокістю вирізнявся учень випускного класу Довгополюк, дев'ятнадцятилітній тупий хлопець, якого тільки батьківські карбованці й могли перевести з класу до класу. Особливо він любив знущатись над Марком. Він примушував його чистити собі чоботи, бігати вночі, в негоду, за дві верстви на хутір за махоркою та горілкою. Та навіть виконуючи всі примхи Довгополюкові, Марко незмінно мав від нього потиличника.

Одного разу вкрай знервований Балан прийшов до свого ліжка пізно вночі і, уткнувшись у подушку, гірко заплакав. Він плакав майже безгучно, щоб не почули товариші, здригався всім тілом і міцно зціплював подушку в руках. Серпневий місяць спокійно світив у розчинене вікно, учні хропли після тяжкої денної роботи на молотарці, і Марко почував себе таким нещасним, покинутим і беззахисним.

Та як не заглушав ридання Балан, Бізон почув і, накинувши на себе ковдру, підійшов до Марка.

Бізон не товаришував з Баланом, але якась підсвідома симпатія тягла його до цього смирного розумного хлопця, і він намагався завжди виявити її по-своєму. Він на рік був старший за Марка і фізично дужчий, а тому й завжди захищав його, коли була потреба.

— Чого ти плачеш? — сіпнув Бізон Балана за плече.

Балан зробив неймовірне зусилля і, проковтнувши сльози, притишив ридання, що билися в його грудях. Чи од цього, чи од товариського співчуття йому відразу стало легше*

Роблено байдужим тоном він відповів Бізонові:

— Та... я й не думав плакати... Хто це тобі сказав? — яін тим часом нишком витирав сльози.

Брешеш, плакав...— пошепки відказав Бізон. Баланові зробилося досадно на цього хлопця, що невідомо чого в'язне, і він роздратовано відповів:

— Ну, а як плакав, то що?

— Та я так питаю...— не знайшов що відповісти Бізон. Він несподівано попав у ніякове становище, бо не думав, що Марко розсердиться на нього за співчуття.

Бізон знав, чого плаче Марко, і з запалом заговорив:

— Треба його провчити... яке він має право битись?..— І далі розповів Маркові свій план, як провчити Довгопо-люка.

План був нескладний: Бізон з Черненком засядуть у темній аудиторії і будуть чекати на кінець вечері, а коли, повечерявши, Довгополюк буде проходити коридором, Марко мусить його зачепити і тікати до аудиторії. Ну, а там, звичайно, двері на гачок і "на темну".

Балан спочатку відмовлявся. Йому здавалося це диким і недостойним, і він ухвалив не приставати на пропозицію Бізонові, але, згадавши всі образи, що їх чинив Довгополюк,— згодився.

— Гляди ж, не одмовся і не підведи! Ми з Васьком візьмемо його "на темну"... буде знати... Скотина!

Посидівши ще трохи мовчки, Бізон пішов до свого ліжка, не забувши по дорозі стягнути ковдру і штовхнути нена-видного "підлизу" Коржова...

МАРКО ВАГАЄТЬСЯ

На другий день Балан передумав і відмовився приймати Участь у помсті. Йому видавалося гидким бити людину, хоч та людина й чинила йому зло.

Вася Черненко по обіді підійшов до Марка і з виглядом таємного змовця зашепотів на вухо:

— Ти ж гляди... Сьогодні ввечері неодмінно зачепи Довгополюка. Ми сидітимемо у другій кімнаті праворуч... Туди й тікай.

—— Не треба цього... робити... Я не можу... Васько від несподіванки оторопів. Здавалося, все так Добре налагоджено, а він — на тобі! — одмовляється!..

— Як то так "не треба"? А він хіба тебе не б'є? Хочеш, щоб і далі знущався?

— Не треба...— сказав знову Марко і ніяково усміхнувся. Йому було сором перед товаришем за свою легко* духість, але разом із тим він не міг і зважитись на дику розправу з своїм ворогом.

Васько мовчки спідлоба дивився на Марка і не міг зрозуміти, чого він одмовляється. Він вважав, що за кожне зло треба платити злом і бійкою відповідати на бійку. Життя доводило йому цю істину наочно і дома, де його колошматив батько, і в школі, де вчителі та старші учні були щедрі на стусани. Били вони тому, що мали перевагу в силі, і Васькові видавалося, що коли він матиме ту перевагу, то й він мусить бити. Таке було життя, ї Васько брав його, не докопуючись до природи явищ, як то робив Марко.

М'яка делікатна вдача Баланова не мирилася з таким станом речей. Його натура протестувала проти жорстокого поводження з людьми, але той протест не виявлявся назовні. Йому здавалося, що люди врешті зрозуміють, що так не можна, і змінять свою поведінку.

Братися ж і собі до огидної бійки і знущання — видавалося Баланові за приниження власної гідності.

— Ти, Ваську, не сердься... Я ж не можу...

— Ти що ж, боїшся Довгополюка, чи що?

Васько інакше не міг зрозуміти Баланового вагання.

— Ні, я не боюсь... Але як же ж я буду бити, коли я проти бійки!

Останні слова вирвалися в нього з якимсь внутрішнім болем, і він нервово заломив пальці рук.

— То що з того, що ти проти бійки? Адже ж тебе б'ють?

Марко відчував, що він не може висловити своєї думки так, щоб його зрозумів Черненко, але разом з тим він мусить же довести йому свою правду.

— Бачиш, Ваську... От ти, приміром, проти злодійства... Ну, як би тобі сказати? В тебе, приміром, хтось украв чоботи... А ти взяв та й собі украв у когось чоботи... Хіба це правильно?

Черненко напружено думав. Завжди цей Марко ставить такі запитання, що не знати, як на них і відповісти. Васько мотнув головою і круто повернув розмову:

— Кинь ти свою філософію, Марку, а просто скажи, будем бити Довгополюка чи ні?

— Ні, ти мені перше скажи, ти б теж пішов красти чоботи, якби в тебе хто вкрав? Га?

— Пішов би і вкрав би: що ж ти думаєш, босяком би х°* длв, чи що? — роздратовано відказав Васько й одійшов 0д Балана.

Маркові було боляче, що його не зрозуміли, і він, похнюпившись, самотній, як ніколи, пішов до лугу. Півтори години пообіднього спочинку він любив походжати лугом або сидіти на кладці, спустивши ноги в прозору холодну воду струмка.

Так, він не має права бити Довгополюка, як той б'є його,— міркував Марко,— адже ж тоді він доведе, що він не проти бійки, а тільки щоб його не били. Але хай краще його одного б'ють не один, а десять Довгополюків, аби загалом бійку припинили...

Марко мріяв про таке унормування життя, щоб у ньому не лишилося місця гнобительству та знущанню сильніших над слабішими. На його думку, для цього людям слід би тільки умовитись не робити прикростів один одному — і життя обернеться на раювання.

На лузі Балан зустрів старшого учня Фоку, що викопував якусь рослину для гербаріума. Той підвів голову і привітно промовив:

— А, Марко! Що ти тут робиш?

— Та от гуляю... А що це за рослина?

— Та вона не має нашої назви... Правда, красива? Марко погодився. Йому хотілося поговорити з Фокою

про сьогоднішню розмову з Черненком, та він не знав, з чого почати.

Фока був учень випускного класу, але до "малків" ставився лагідно, боронячи їх по змозі від своїх однокласників. Це створило йому неабияку популярність в молодших класах, і до нього ходили вилити свої жалі всі ображені та попрохати поради в різних справах.

Помітивши, що Марко мнеться, Фока зрозумів, що той хоче щось сказати, але вагається. Він допоміг йому:

■— Ну, кажи вже, кажи... Що там?

— Та Бізон намовляє мене Довгополюка побити... І Черненко теж. Та я думаю, що неправильно це робити...

— Неправильно, кажеш? А він тебе б'є? — прискаливши °Ко і ледве помітно усміхаючись, спитав Фока.

Він стояв перед Марком босий, у синіх штанях і в чорній **еркалевій сорочці, розхристаній на грудях. Ботанізирку Він то кидав угору, підхоплюючи її, то кружляв нею, як Малиновим крилом.

Неправильно, кажу, бо яке я маю право тоді говорити проти бійки, коли й сам беру участь у бійці? А що мене Довгополюк б'є, так то ж несправедливо...

Обличчя Фочине стало раптом серйозне, і він, узявши Марка за стан, пішов з ним лугом.

Марко виклав свої погляди на справу, а Фока уважно слухав, підбираючи способів безболісно зруйнувати мрійницьку Маркову побудову.

Нарешті Марко виговорився, і черга була за Фокою.

— Хороший ти хлопець, Марку, тому ти й про людей так хороше думаєш. Але невже ти ніколи не згадав про те, що й до тебе були люди, які так само думали? От і тепер — Толстой навчає підставляти ліву щоку, коли тебе хто ударив у праву, і до Толстого було немало таких, що хотіли цим способом розв'язати заплутані людські взаємини... Та, шкода, нічого з того не вийшло. Є один поки що спосіб полагодити

життьові взаємини: цей спосіб — боротьба... Боротьба проти насильства...

— Так то теж буде насильство?

— Насильство проти насильства; ставши на захист покривдженого, ти мусиш і сам чинити таке насильство...

— Та чи можна ж людям довести, що так робити не можна?

— Пробували, брат, доводити, та нічого з того не виходить...

— Ну, а от коли б у мене хто чоботи вкрав, то й я мушу красти?

— Піди одніми чоботи у того, хто в тебе їх украв, а украВши у другого, ти зробиш такий само злочин, як і той, що в тебе вкрав.

Вони довго ходили, обнявшись, по вогких лугових стежках, аж поки надвірний дзвінок з дворища не сповістив, що пообідній відпочинок кінчився.

— Треба йти,— сказав Марко і швидко попростував до школи.

Ця розмова з Фокою перевернула шкереберть всі дотеперішні уявлення Маркові про людські взаємини. Де # норми, з яких виходячи можна оцінювати людські діла? Де ж тоді вимріяна справедливість?

Коли раніш Марко підходив до людей із своїми абсолютними мірками правди і справедливості, то зараз те все розвіялося, як порох, і мрійливий хлопчик став переД прірвою.

Одгортаючи полову коло молотарки, він думав і думав, машинально рухаючи граблями.

За думками незчувся, як і день кінчився, і, проковтнувши останнього снопа, молотарка заторохтіла барабаном.

— Ні, так не може бути,— сказав сам собі Балан і після вечері пішов знову до Фоки.

У вечірніх присмерках довго ходили вони по дорозі за шкільною садибою і тихо розмовляли. Босі ноги приємно пірнали у холодний порох дороги, а вітер з лісу м'яко обвівав вогкою прохолодою гарячу од думок Маркову голову.

фока тепер почав здалека, і що далі він говорив, то більше переконувався Марко в правді його слів.

Коли вже,— бо було таки пізно,— старший товариш нагадав, що й спати пора, Марко згадав знову про Довгополюка.

— Як по-вашому, слід його побити? Фока відповів не одразу.

— Бачиш, це треба розв'язувати, поміркувавши... Коли інших способів вплинути на цю скотину немає, то, я так думаю,— пом'яти слід...

— А як він після того ще більше буде битись?

— Ну, не думаю... Хіба йому охота стусанів од вас мати, чи що?

Коли вони повернулися до спочивальні, думки Маркові прийшли до якоїсь системи, але він все ж довго не міг заснути.

З Митьком Бізоном він так і не встиг поговорити за вечерею, але той, видимо, дізнався од Черненка про те, що Марко відмовився, і поглядав на нього скоса. У Бізона слово ніколи не розходилося з ділом, і

перейнакшувати планів він не любив, та ще й таких хороших планів, як побити ненавидного Довгополюка.

Дзвінок Онучин розбудив Марка. Він прокинувся з очима, немов засипаними піском.

Коли вже виходили до їдальні, до нього підійшов Бізон і стиха спитав:

— Так не хочеш?

— Що не хочеш? — не зрозумів Марко.

— Та побити ту гадюку!..

Марко завагався, але, переламавши себе, твердо сказав:

— Сьогодні після вечері, як умовились... Гаразд? Бізон радісний шукав очима Черненка, щоб сказати

Йому про Маркову згоду.

КАНДЬОР І АГІТАЦІЯ

Онуча старанно, немов справляючи релігійний ритуал, дзвонив на вечерю. Сьогодні він поводився статечно, не гукав на учнів, чоботи його були старанно наваксовані, а голова помащена оливою. Все це свідчило про те, що хтось із високого начальства прибув до школи.

Він, звичайно, дзвонив завжди неуважно, двічі-тричі дзе-ленькне, та й годі. Сьогодні ж пройшов по всьому нижньому коридору й так само коридором другого поверху, держачи дзвоник у руці.

— О-ну-ча! Не ста-рай-ся! — вигукнув хтось із дверей зміненим голосом, і, коли обурений і ображений Онуча кинувся туди, звідки чувся голос, із протилежного кінця хтось інший проверещав:

— О-ну-ча!..

Онуча вилаявся гидкою лайкою й подався до нижнього поверху. Він був украй розлютований.

В їдальні учні, стукаючи "ряжками" та ложками, сідали за столи і висилали до віконця свого чергового "получателя". Через вузьке віконце з кухні дихало тоскними запахами перевареного кандьору, од чого ще непривітніша ставала їдальня і в роті відчувався неприємний присмак.

Раптом на порозі виріс бородатий Малахов, учитель садівництва, що сьогодні справляв обов'язок "чергового вихователя". Він озирнув залу допитливим оком, помацав свою пухнату бороду, немов шукаючи в ній слів для початку своєї промови, і, нарешті знайшовши, почав велебно, як піп казань:

— Встаньте на молитву! Помолимось! Коржов, читай молитву!

Коржов скочив з місця і, ставши попереду та швидко ковтаючи слова, почав вичитувати "Очинаша". Він закінчив останню молитву, зовсім проковтнувши слова, так що з слів "во віки віків амінь" у нього вийшло якесь "ківінь". Весь час, читаючи, він обсмикував сорочку і хрестився перебільшено старанно, ніби робив важку гімнастичну вправу.

Малахов, коли закінчили молитви, мотнув головою * бік учнів, мовляв, "тепер їжте" — і почав вимірювати їдальню з кутка в куток статечними кроками людини, що знав собі ціну. Він не мав права викладати в школі, бо був без жодної спеціальної освіти, і тільки

протекція якоїсь високої особи та бажання Рінальдове мати недорогого і невибагливого вчителя дало йому змогу служити в Балківській школі.

Серед чавкання та приглушеного шуму, що розбивався розмірeними кроками Малахова, раптом почулася чиясь хода, і всі озирнулися на двері. То Онуча підтюпцем прибіг до їдальні і пошепки щось сказав Малахову. Сказане справило вражіння на бородатого вчителя, бо він похапливо застебнув свого піджака і розгладив бороду, як швейцар, наміряючись одчинити двері вельможній персоні.

— Зараз тут буде наш шановний Адольф Іванович Рі-нальдо! — промовив він велебно і суворо оглянув учнів. Потім він урочисто почав походжати по їдальні, готовий щомить привітати високого патрона.

Він зупинився коло найбільш одчайдушних учнів і навчав їх, як поводитись із високим начальством, попереджаючи можливі непорозуміння, коли б Рінальдо заговорив з ними.

Швабра, як його прозвали учні за велику пухнату бороду, нервово смикав себе за вуса і говорив повагом, розставляючи слова, немов капаючи коштовні ліки в скляночки учнівських душ.

— От ти, Зорченко,— звернувся він до Бізона,— як будеш відповідати Адольфові Івановичу, коли він поспитає, чи подобається тобі в школі?

Бізон мовчав, не знаючи, що відповісти на таке запитання. В його голові промайнуло кілька відповідей, але він дивився на Швабру, моргав очима і мовчав.

— Кажи "подобається"...— підказує йому Черненко. Бізон витиснув із себе:

— Я скажу, що подобається...

— А коли пан Рінальдо спитає, чому подобається, що ти йому відповіси?

Бізон розгублено поглядав на товаришів. Він закліпав очима, а на лобі виступив крапельками піт. Нарешті хтось, чи то шуткуючи, чи то серйозно, підказує: "Подобається, бо кандьор смачний..."

Бізон був у такому замішанні, що поспішив тільки переказати підказане:

■— Я скажу подобається, бо кандьор смачний,— випалив і з полегкістю зітхнув.

Хлопці чмихнули собі в ложки, а Швабра з обуренням оглянув усіх і, повернувшись до Бізона, сердито наказав:

—■ Сідай, дурню, от Балан нам скаже, як треба стояти **еред начальником школи...

Балан щось довго розповідав Швабрі, а тим часом усі потай позирали на Бізона, що за Швабриною спиною щось таємниче робив.

— Найголовніше для молодої людини — вміти поводитись із старшими,— проказував Малахов науку доброї поведінки, а Бізон не гаяв часу даремно. Він набрав круглою ложкою застиглого кандьору і обережно, щоб не розхлюпати, сипав той кандьор в оддуті кишені Швабриного піджака.

Всипавши ложок зо три, він старанно вишкріб із миски кандьор і облизав ложку.

Швабра далі провадив проповідь доброго поводження з начальством, а учні, не перестаючи їсти, поглядали то на вчителя, то на двері, з яких мав уступити Рінальдо.

В школі давно знали, що Рінальдо має приїхати з Петербурга, і всім кортіло подивитись на видатного чорносотенця, що про його діла говорили всі газети.

Востаннє він приїздив у березні, побув тижнів зо два і раптом виїхав, викликаний телеграмою з губернії. Довго потім у школі переходили з рук до рук різні чорносотенні листівки з закликами до "православного руського народу з'єднатися проти ворога зовнішнього і внутрішнього".

Японська війна та зв'язані з нею заворушення в країні держали Рінальдо в центрі політичного життя. Уряд і дворянство дивилися на нього, як на видатного борця за "руську ідею", і не до дрібних шкільних справ було йому.

— Наш Адольф Іванович у столиці всьому голова, і ми мусимо пишатися тим, що підлягаємо йому,— проповідував Швабра, а учні, доївши кандьор, нудилися, не маючи дозволу іти з їдальні.

Раптом зала насторожено зворухнулась. Пробіг Онуча, немов бажаючи з надмірної догідливості припасти до землі і розплескатися млинцем.

— Вони вже в коридорі,— промовив він, натискуючи на слові "вони".

— Встаньте! — наказав Малахов і сам почимчикував до дверей, звідки мав вийти Рінальдо. Онуча витягся, як повішений, і тупо дивився в двері.

Не встиг Малахов дійти до дверей, як з них показався Рінальдо в супроводі Барацького. Барацький підтримував Рінальдо під лікоть, як архирея, і щось тихо говорив йому на вухо, а Рінальдо на знак згоди кивав головою.

Малахов застиг у поштивій позі, а Рінальдо, зобачивши його, привітно захитав головою.

— Доброго здоров'я, доброго здоров'я,— казав Рінальдо, стискуючи руку Малахову, а той, щасливий доброзичливістю до себе, ще більше вигнувся, удаючи всією своєю постаттю цілковиту покору волі начальства.

— Радий вас бачити, от пан завідувач довів до мого відома, ЩО шн задоволений з вашої роботи...

Малахов зніяковів і не знав, що відповісти начальству на його похвалу. Нарешті він, тремтячи з радості, промовив недоречно:^

— Радий служити цареві і вітчизні... радий... радий... Рінальдо іронічно посміхнувся, а Малахов, бачачи, що

начальство має намір стиснути йому руку, поліз у кишеню за хусткою, щоб витерти спітнілу руку.

Та рука замість хустки спрожогу захопила повну жменю тепленького ще кандьору, і жах в одну мить паралізував дебеле тіло його. Малахов злякано дивився на Рінальда, що простяг йому свою руку, і не розумів, у чому справа.

— Що з вами? — занепокоєно спитав Рінальдо.

Малахове чоло вкрилося холодним потом, а борода тремтіла, як очеретяна мітла. Нарешті він переміг себе і витяг руку з кишені... Липкий клейстер заліпив йому пальці.

За столом учнів почулися стримані смішки, але Барацький, що відразу зрозумів, у чому справа, гаркнув:

— Мовчать! — і, звернувшись до Малахова, з огидою промовив: — Підіть вимийте руки...

Рінальдо зніяковів.

— Що це таке, Миколо Олександровичу? — звернувся він до Барацького, а той, нахилившись до уха Рінальдово-го, щось довго пояснював.

Барацький зам'яв інцидент, ніби нічого й не трапилося. Рінальдо поздоровкався з учнями, а завідувач, знову щось сказавши Рінальдо, суворо промовив:

— Молитву!

Коржов вискочив наперед і почав читати молитву підкреслено побожно, а кінчивши, пройшов до свого місця, ввічливо вклонившися Рінальдові.

— Це Коржов, зразковий щодо поведінки учень,— довів До Рінальдового відома Барацький. _

Рінальдо мотнув головою, мовляв, я ж наперед знав, що в тебе все гаразд.

— Панове, я хтів з вами поговорити, та все не міг вибрати * < Часу, а тепер, нарешті, маю змогу з вами, дорогі мої, Розмовляти!

Рінальдо говорив тихо, намагаючись надати інтимно-батьківської інтонації своєму голосові.

На святій Русі зараз нечестиві бунтарі, котрі не вірять

у бога, не почитають начальства і хочуть продати нашу батьківщину японцям, сіють смуту і неспокій... Вони раді, коли наше хрестоносне військо терпить поразки од язичників, вони, коли б мали силу, вбили б і нашого благовірного государя імператора...

Рінальдо закашлявся. Видимо, він не звик говорити промови перед юнацькою аудиторією, бо зупинився, добираючи принагідних слів і виразів.

— От мені завідувач школи доповів, що й поміж вами є непевні люди, але я йокладаюся на всемилосердного господа нашого, що він наставить непокірливих і бунтливих на шлях, котрий...

Рінальдо запнувся, бо не знав, на який саме шлях мусить наставити бог непокірних.

Марко штовхнув ліктем Бізона, а той ледве помітно повів очима, мовляв, розумію.

— На шлях, котрий... котрий веде у царство небесне!.. Позаду зачмихали і заворушились. Хтось грюкнув лавою

і гучно висякався. Схоже було на демонстрацію, і Рінальдо розгубився. Барацький шарпнувся в натовп, але там уже все заспокоїлось. Учні удавали побожність і серйозну уважливість.

— Так от, панове, я вам кажу, коли який мерзотник посміє бунтувати в школі, то ми на це крізь пальці не подивимось! — закінчив свою промову Рінальдо уже в підвищеному тоні.

— Ви, будь ласка, дивіться тут, і як що, вживайте крайніх заходів,— звернувся він до Барацького і, помітивши Малахова, який, помивши руки, стояв скромно за спиною начальства, Рінальдо зміряв його

холодним поглядом з голови до ніг і важкою ходою старої незадоволеної людини пішов геть з їдальні.

За ним підтюпцем побіг Малахов, а Барацький, насупивши брови, ішов поруч.

Хлопці, як то буває після довгої примушеної мовчанки, заговорили всі разом.

— Бач який! В царство небесне! Ха-ха-ха...

— Просто в рай, та й годі!

— А де Коржов?

Та Коржова в залі не було. Він непомітно вийшов, * хлопці бачили у вікно, що він на дворі розмовляв *З Шваброю.

— Коржов! Язика зітреш! — гукали хлопці у вікно, 1 той, почувши вигуки, швидко повернув убік.

Хлоп'ята скупчилися коло Марка, закидаючи його найрізноманітнішими запитаннями.

По тому, як Довгополюка таки побили "на темну" і Балан, на диво всім, брав участь у цій "операції", популярність його виросла і авторитет його у всіх питаннях шкільного ясиття не заперечував навіть Хватько.

— Боїться Рінальдо,— казав Балан,— боїться, щоб і в нас не було бунту... Тепер же скрізь бунти...

НОВІ СЛОВА

Останні літні дні пробігали ярами та балками, а слідом за ними тяглася золотавою ниткою осінь, суха, як шовк, з днями короткими, як старечі кроки.

Шкільна молотарка добивала останні копи, по стернях поповзли дряпучі чотирилемішні плуги, а на парових полях засновигали сівалки й борони.

Школа переживала найгарячіші дні останніх польових робіт, щоб потім замкнутися на цілу зиму в колі двору з його скотарнями, свининцями, майстернями, теплицею та аудиторіями.

Учні збивалися з ніг, працюючи і на дворі, і на полі. Сподівалися всі на двотижневу перерву, що обіцяло її начальство, скінчивши польові роботи, аж до початку аудиторного навчання. Але то були марні сподіванки. Шкільна рада ухвалила не розпускати учнів по домівках, де вони могли б набратися бунтливих думок, знайшовши і формальну причину затримати їх у школі: за причину був зіпсований паровик, що через нього молотіння затяглося на тиждень довше, ніж гадали.

Молодь засмутилась. Поїхати до батьків і два тижні бути вільною людиною, їсти не кандьор, а щось інше — Увірвалося, і всі ходили невеселі.

Дні тяглися напрочуд одноманітні. Навіть Бізон якось притих і кинув свої витівки. Балан увесь вільний час сидів за книжками, а коли гасили світло, довго розповідав то-варишам про дивні речі, що він їх вичитав із книжок.

В обідню перерву Митько Бізон і Васько Черненко відійшли вбік од молотарки і лягли спочити. Васько дивився в білясте небо і, напівпримружуючи очі, говорив Бізонові:

— Ти, Митьку, дурень... Я б на твоєму місці давно кинув йіколу. Що тобі? Батька немає, матері немає, якийсь там °пікун... Плював би я на опікуна!..

Бізон справді був сирота. По батькові йому лишалася невелика спадщина — з чотири десятини землі та хата, і доглядати за тою спадщиною призначила громада Мить-кового дядька. Дядько був великий аматор науки і вирішив учити Митька, а як не знав він більше шкіл, крім Банківської сільськогосподарської, то й послав туди свого вихованця.

— Сам ти дурний, Ваську, хіба мені не треба вчитись? А що робитиму, не вчившись?..

— Ха-ха-ха! Вчиться! Та хіба ж тут наука?..— Васько од переконання, що Бізон таки справді дурний, аж ногами задриґав.

Розмову товаришам перебив Фока. Він підійшов до них і зупинився, мовчки дивлячись, як Черненко вибивав ногами в повітрі. Потім він посунув Бізона і сам ліг поруч на соломі.

Фока був тихий вдумливий юнак років дев'ятнадцяти. Його ніколи не бачили ні за картами, ні за випивкою, хоч це в старших класах траплялося частенько. Він, як і Ба-лан, весь час сидів над своїми книжками зовсім не сільськогосподарського змісту.

То були книжки з історії, красного письменства, а одна груба в синій обкладинці носила інтригувальну назву "Політична економія". Але що в тій "Політичній економії" писалося, ніхто з однокласників Фочиних не знав, хоч усі без винятку ставилися з пошаною до синьої книжки, безнадійно заздрячи Фоці, що спромігся прочитати ті сотні сторінок.

В школі Фока вчився вже четвертий рік, і за весь час вчення їздив додому тільки двічі, і то ненадовго. Про своїх батьків розповідав він

неохоче, видимо, родина його мало цікавила, а може, й родина не дуже цікавилася ним.

— Батько? — з презирством махав він рукою,— батько знає полювати на зайців, пиячити та матір бити...

— А тебе не б'є?

— Ні,— просто відповідав Фока.— Кінчу школу й матір од нього заберу.

Видимо, в його сім'ї був глибокий розлад, що поклав незгладний одбиток на юнакову вдачу.

Лігши поруч Бізона, Фока повернувся так, щоб бачити обох товаришів, і спитав:

— Знаєте, чого нас додому не пускають?

— А вам що? — здивувався Бізон.— Все одно ж ви не поїдете, коли й пустять...

— Ні, я б поїхав...

. То хіба не знаємо, що молотарка поламалась? Того й не пускають...

фока лагідно усміхнувся, як сміються старші на слова дітей, погладив свого русявого чуба і пошепки сказав:

— Не пускають, щоб ми революції не привезли... От що!

— Як ре... лю... ле... во... рю?..— не міг вимовити Бізон незнайоме слово.

Бізон хотів сказати, що він того нічого не розуміє, але скласти свою думку не зумів. Черненко підвів голову і з зацікавленням дивився на Фоку.

— Це що якономії палять? — спитав він діловито. Фока підозріло озирнувся навколо, але, не бачачи нікого поблизу, пошепки пояснив:

— Революція — це щоб царя скинути... Президента замість нього настановити... Як у Франції...

Бізон не розумів. Зате Васько з виглядом людини, що вже не одного царя скинула і президентів на своєму віку понаставляла чимало, з апломбом сказав:

— Дурний ти, Митьку, республіка — це, брат, тобі таке життя, що й ну! Зараз Онучу — нужники чистить, а Кобру — йому на підмогу, от що то значить!

Такі відомості про республіканський лад аж надто вразили Бізона. Він розгублено дивився то на Фоку, то на Васька, а потім потяг себе за чуба і мовчки покрутив головою.

Фока усміхався. Його, видимо, забавляло Васькове уявлення про республіку та смішила Бізонова поведінка.

— А навіщо ж тоді якономії палити? Га? — спитав Бізон. Фока почав викладати своє розуміння революції. Пани

стоять за царя, а тому до нього не доберешся, аж поки панів не винищиш...

Хлопці довго слухали пояснення Фочине, аж поки паровик гудком не сповістив про кінець спочинку. Треба було ставати до роботи.

Бізон одгрібав коло молотарки полову і був замислений як ніколи. Слова Фочині, такі незвичайні і на перший погляд чУДні, врізалися в його мозок гострими ножами і ворушили його глевку думку. Він забув про пилюгу і працював Машинально, витаючи думками десь далеко в країнах незвіданих і страшних.

Він, ще не примирившись остаточно з Балановим запереченням бога, був стурбований новими думками, новий Неспокій заполонив його істоту.

"Поспитаю Марка, він, напевне, знає",— ухвалив Бізон, геть заплутавшись у протиріччях. До Фоки, як до учня старшого, він ставився недовірливо, хоч Фока ніколи не зловживав своїм старшинством.

Після зустрічі в теплиці за читанням "забороненої" книжки товариші більше не збиралися, бо й Онуча і вчителі пильно стежили за хлопцями.

Тільки по двоє, по троє збираючись, хлопці ділились думками, а коли кінчали розмову, то неодмінно додавали:

— Ти ж нікому не кажи цього, бо за це може влетіти... За останній рік, відколи розпочалася війна на Далекому

Сході, в моду увійшло багато нових слів, таких незрозумілих і бентежливих своєю новизною. Ті слова кожний розумів по-своєму, надаючи їм образного змісту, залежно від своєї вдачі.

Бізон уявляв революцію як щось подібне до величезної школярської капості, що їх безліч робили учні старої школи своїм учителям. Капость ця була не проста собі капость, як, скажімо, шпилька в учительському кріслі, вимазаний атраментом стіл або вибите цеглою вікно в учительській квартирі, а щось грандіозне, од якого всі учителі "луснуть од злості". Він не вірив у те, що царя скинуть, що в панів можна відняти їхні маєтки, бо, на його думку, і цар, і пани — то все частка Балановї

"природи", цебто щось стале і непорушне. Бізон мислив, як і всі обмежені люди, тільки конкретно, і за об'єкт його революції були вчителі, що гнобили і кривдили його, Митька Зорченка.

Вася Черненко революцію розумів, як щось гостре й колюче, мов спис, що мусить проштрикнути все, що стоїть угорі соціальної піраміди. Дитячим розумом своїм він складав докупи всіх, проти кого провадиться революція, починаючи од старших учнів і кінчаючи царем. От тільки в те, що революція "проштрикне" своїм гостряком і царя, Васько мало вірив, бо царя уявляв він як особу, заковану в золото і оточену величезним військом.

Марко Балан глибше дивився на справу. Йому пощастило зазирнути в словник, що був у шкільній бібліотеці, і він знав, що то — "повалення державної влади силою і зміна Я на іншу".

— Після революції всім краще житиметься,— переконано говорив він і уявляв, що революція визволить і його матір од брудних обов'язків панської куховарки, а задиркуватих паничів, що заве іди намагалися показати свою зверхність над ним, Марком,— поставить на належне місце*

Коли сонце стояло вже на заході, машина добила останнього снопа. З гаю повійнуло прохолодою, і стомлені денною працею хлопці з насолодою дихали свіжим повітрям. Сонце пірнало в сіру каламутну куряву і незабаром зовсім сховалося в імлі. А машина, кілька раз пропихкав-ши востаннє і кілька разів крутнувши маховиком, стала. Тільки люди ще метушились коло ожередів соломи та коло соломотрясів, прибираючи полову.

Завтра неділя — неробочий день. Спати можна до обіду, ніхто не потурбує. Тільки вартові різних закладів мусять вставати рано, годувати худобу, доїти корів та поратись по скотарнях... Але таких,— поглядно небагато.

Нашвидку повечерявши, хлопці гуртом пішли до ставу. Вода в ставу нагрілася від сонця, і можна змити з себе пилюку й освіжитись на дозвіллі.

Бізон і Балан відокремились від гурту й пішли на другий кінець величезного ставу. їм хотілося поговорити, бо за всякою роботою вони от уже з тиждень не розмовляли один з одним.

Серпнева ніч обволікала землю м'якими теплими туманами, сіючи спокійну і якусь матерньо-ніжну ласку. Став нерухомо відбивав спокійну місячну зливу, і здавалося, що сяйво мішалося з водою, утворюючи легку, прозору й теплу тканину.

Хлопці далеченько відійшли вже від товаришів. Було чути, як ті хлюпались у тумані, перегукуючись дзвінкими голосами, та в заболоченій частині ставу квакали жаби.

Бізон довго видумував слова і нарешті, як то завжди з ним бувало, почав говорити слова не видумані, а ті, що самі приходили йому в голову.

— Понімаєш, Марку, Фока сьогодні такого наказав, такого наказав, що й ну!

— А що ж він казав?

•— Про распубліку! — напівпошепки вимовив це слово Бізон, і відразу йому стало легше. Адже ж другий раз, певне, не доведеться говорити цього важкого й небезпечного слова.

— Не "распубліка", а правильно сказати—"республіка", т&к і в книзі написано...

— Як? Хіба й про це написано?..

Візона здивувало, що про таке злочинне слово написано в книжках. А коли вже й написано, то, напевне, в книжках заборонених.

— Написано. Я в книгозбірні читав...

— І книжку ту можна дістати?

— А чому ж ні? Завтра підемо міняти книжки, я тобі покажу...

Вся привабливість забороненого, як луска.з риби, була зідрана останнім зауваженням Балана. Ореол забороненого затьмарився, і "республіка" скотилася з надхмарних ви-сокостей до стану звичайного слова, яке згадується в звичайних книжках, що є навіть у шкільній бібліотеці. Тепер для Бізона залишилося ще одне слово: "революція", але й про нього Балан сказав те ж саме, що й про "республіку".

Розмовою заволодів Балан, і Бізон переконався, що й Марко, так само, як і Фока, поясняв усякі події, а подекуди у Марка виходило краще й зрозуміліше.

Балан був тієї думки, що революцію треба робити всім разом, бо поодинці нічого не зробиш. Інша справа, коли всі збунтуються. Він так і говорив "збунтуються", бо революція і бунт жили в його уяві, як щось неподільне, що не може існувати окремо одно від одного.

Забувши про купання, сиділи вони вдвох на березі ставу. Один говорив про своє немудре розуміння революції, а другий слухав і дивувався. Нові думки солодко хвилювали його почуттями неофіта, що наближається до пізнання нової правди, і паростки критичної думки пробивалися в голові і тяглися до речей, що їх до того Бізон вважав священними й не підлеглими жодній критиці.

Нічого подібного раніше йому не могло прийти в голову. Церковнопарафіяльна школа три роки вряд вбивала йому істини про

бога й царя, і ці дві істоти були в його уяві кревно зв'язані. Так і уявлялось, що на небі розпоряджається бог, а на землі — його намісник — цар. Баланові докази, що бога нема, він прийняв більше з товариського почуття до Марка, ніж з переконанням, та це все ж порушило підвалини його уявлення про бога. Віра в непорушність влади бога й царя, що виплекали її школа й родина,— похитнулася, і тепер Балан вибивав останню цеглину з тієї підвалини.

Докази аж надто мало переконували Митька Бізона. Він був нездатний критично мислити, а брав усе на віру.

Скажи це саме хтось інший, він не повірив би, але авторитет Баланів високо стояв у Митькових очах; кожному слову його він вірив сліпо, як дикун словам шамана-во-рожбита.

Марко нарешті замовк. Митько почав повільно роздягатись.

Давай-но скупаємось. Хлопці, здається, вже пішли спати...

Марко нічого не відповів. Він мовчки скинув сорочку і стрибнув у воду. Розгарячена думками голова освіжилася водою, і незабаром почувся його веселий сміх:

— Я колись боявся купатись уночі, думав — водяник ухопить, а тепер не боюсь!

— Я теж тепер не боюсь! — зухвало відповів Митько, але нагадування про водяника зворухнуло в його голові старі забобони, і він поспішив вилізти з води. Марко зробив те ж, бо йому якось моторошно було залишатися самому в воді.

ХВАТЬКОВА ПРАВДА

Швидко промайнула осінь над Банківськими лісами й полями. Листя лежало долі й гнило під дрібним дощем, напоюючи грибними пахощами повітря, а на полях зеленіли буйні вруна озимини, золоті вруна чорноземної Колхіди.

Життя тепер сіфпчилося на невеликому просторі шкільної садиби, та проте людей не видно було у дворищі. Школярі сиділи в помешканнях так само, як і вчителі, бо нікому не було охоти бродити по калюжах та в невилазному багні.

Восени роботи зменшилося. Ходили вартувати на скотарні, в теплиці, але на те вартування йшло небагато часу, тільки неприємно було вставати вдосвіта, щоб чистити стайні, порпатися з гноєм, а потім готувати корми й годувати худобу.

Скінчивши польові роботи, шкільне начальство оголосило початок аудитор ного навчання, і учні остаточно переконалися, що цього року їм не пощастить побувати вдома. Всі надії покладалися тепер на різдвяні свята, на ті три тижні зимової перерви, яких нетерпляче ждало все школярство.

Початок навчання призначено на понеділок, а в неділю учням роздавали підручники. На стіні коло учительської з'явився розклад лекцій, аудиторії були відчинені, і з них чувся шум голосів і сміх.

Бізон забрав свої підручники і, відійшовши до парти, Розглядав їх. Деякі були старі, знайомі ще з першого класу, а більшість — нові, незнані, чужі й підозрілі. От книжка з якимись незрозумілими закарлючками. Хіба зарані не видно, що саме на цих закарлючках будуть виростати проти *мені Митька Зорченка соковиті одиниці і круглі, як гарбузи, нулі!

Митько сумовито дивився на книжки і повільно перегортав чужі й немилі сторінки їх.

— Що, Бізоне, засумував? — ляснув його по плечу Черненко.— Чи не думаєш ти бути цього року першим учнем?

Митько подивився на Васька і криво всміхнувся на його жарт. Він почав складати свої підручники в парту, а склавши книжки, подивився на приятеля і тихо сказав:

— Ой же вчитись не хочеться! Краще дрова рубати, свиней чистити, землю орати, аніж те вчення!

В голосі його було стільки щирості і простоти, що завжди легковажний Васько, охочий на всякі жарти, на цей раз не пожартував. Він подивився на Митька серйозно, взяв його за плече і, переконуючи, промовив:

— Адже ж і мені не хочеться вчитись, а треба ж... Інших доказів у нього в запасі не було. Йому твердили

всі, що вчитися треба, і він повірив цьому, не шукаючи глибшого виправдання.

Якийсь час товариші сиділи мовчки, та розітнувся дзвінок, що кликав на обід,— і приятелі встали.

— Треба, Митьку, вчитись, треба, нічого не вдієш... Бізон подивився на Васю Черненка, і йому не вірилось,

що це він, вигадливий на всякі авантюри, говорить такі слова. Митько ще раз підозріло оглянув Васька, пересвідчуючись, що він не жартує, і відказав покірно:

— Треба...

їдальню від аудиторії відділяв коридор, і приятелі за хвилю були вже за столом.

Черговий вихователь Петро Петрович Фукс ходив по їдальні, як журавель по болоті, оглядаючи, яку б йому вхопити необережну жабу. Він був сьогодні в поганому настрої, і його рижі вуса, як у йоржа, ставали майже перпендикулярно верхній губі. Чиновницького кашкета він тримав у руці і розмахував ним, немов хотів нагнати свіжого повітря в задушливу атмосферу їдальні.

Наприкінці обіду Фукс офіційно оголосив початок навчання з понеділка:

— Цього року учні особливо ретельно мусять поставитися до навчання, бо минулого року щодо цього було не все гаразд. Всяке бунтівництво буде каратись негайним виключенням із школи. Всяка непокора розпорядженням так само буде каратись аж до виключення. Це мусить пам'ятати кожен і без заперечень коритиеь усім шкільним приписам.

Останню фразу він особливо підкреслив і суворо огляйув їдальню. Учні слухали стоячи, коли Фукс кінчив свою губернаторську промову, посунули із їдальні, вилизуючи ложки, щоб не мити їх.

— Ти знаєш, чого це він так говорить? — спитав Фока Бадана, як виходили вони з їдальні. ,

— А чого?

— Бояться бунту... На педагогічній нараді тільки й балачок було, що про бунт... Кажуть, у городі в гімназії сталося таке, що й директора побили...

Вони повернули до порожньої аудиторії другого класу.

— А чого ж той бунт стався? — пошепки спитав Марко.

— Кажуть, що директор так знущався над учнями, що й терпіти далі не можна було...

Фока сам не знав, чого саме "збунтувались" гімназисти, але він хотів хоч трохи задовольнити Маркову зацікавленість.

— А в нас то хіба по праву Кобра б'ється? Хіба то по праву годують нас, як свиней? Хіба то по праву примушують працювати, як волів, що книжки ніколи почитати?

Фока з запалом ставив питання за питанням, і щоки йому палали рум'янцем нервового зворушення. Видимо, всі ті неправди шкільного життя не давали йому спокою, і він, не знайшовши співчуття між своїх товаришів "старших", викладав свої наболілі думки цьому хлопчикові.

Марко слухав Фоку так уважно, як тільки може слухати людина, що довгий час не чула справжньої людської мови. Кожне слово Фочине залишало в Марковій уяві глибоку борозну, і він із захопленням неофіта сприймав думки, співзвучні його думкам.

— Треба... і в нас... той...— сказав він пошепки, коли Фока замовк.— От тільки хлопці чи згодяться? Старші не захочуть, бо їм незабаром школу кінчати, а молодші побояться...

В Маркові прокидався ще мало усвідомлений протест проти шкільних порядків.

— А Зорченко та Черненко? — спитав Фока.— Вони погодяться?

— Та вони погодяться... Ще погодиться Карпенко та Савенюк, та, може, Хвостов...

— А що Коржов?

Коржов — підлиза... Він як тільки взнає, зразу донесе... Ще Хватько такий...

Коли Марко прийшов до спочивальні, він натрапив на *йлий гармидер. Матюшка Карпенко вигукував якісь слона, що за гамором не можна було їх розібрати, а Хватько Стояв проти нього і, заперечуючи, мотав головою. На Балана всі звернули увагу.

— Несправедливо так робити! Несправедливо! — упер, то твердив широкоплечий Хватько, і очі його, спокійні, як у вола, шукали співчуття в натовпі.

Коло Хватька крутився, зазираючи йому в вічі, Коржов. Він підтакував і погоджувався з усім, що казав Хватько.

— І я так говорив, і я!..

Матюшка, видимо, не думав здаватись. Він, озирнувшись на Балана, продовжував:

— Так що, по-твоєму, ми неоднакові люди? Неоднакові? Кажи! Коли Терещенко має тисячі, а в іншого немає штанів, то це, по-твоєму, справедливо, га?

— Справедливо, бо той, що штанів не має, нічого робити не хоче, а Терещенко робить...

Слова Хватькові заглушив загальний регіт.

— Де робить? На буряках?

— Чи, може, за плугом ходить?

— Чи свиней пасе?

— Ха-ха-ха!..

Хватько був збитий з пантелику. Він розводив руками, мовляв, його не зрозуміли, але ніхто на те не зважав. Тільки як трохи стихло, він почав казати далі:

— Он і в лісі не всі дерева однакові!.. Одне високе, а друге низьке...

— Так то ж дерево, а ми ж люди! — перебив його Матюшка.

Розмова загострювалась. Хватько говорив, що люди ніколи не можуть бути рівні, бо, мовляв, і в лісі не всі дерева однакові, що землі не можна відібрати в тих, що її мають багато, бо тоді можна й кожуха стягти з людини... Він щиро вірив у свою правду, всмоктану з молоком матері селянки. Його батько мав двадцять десятин землі, і Хватько вірив у священне право його на ту землю, бо те право освятила якась там купча, що лежить у нотаря і видавалася Хватькові за документ майже божеського походження*

Він вірив, що є в світі одна якась правда, і шукав тієї правди. Він ніяк не міг помиритися з тим, що в людини можна щось забрати, коли то її власність, і найбільш його обурювало, коли Матюшка Карпенко казав свою улюблену фразу, що земля, мовляв, божа і належить усім. Невідомо, Де Матюшка це чув, але вірив він у непорушність цієї істини.

— Коли б вона належала всім, то й не треба було б и купувати,— казав Хватько.— Он коли в батька Коржова крамниця, так ніхто й не говорить, що вона —божа, а на землю всі ласі...

Думка його котилася тисячолітнім утореваним шляхом, і збити її з того шляху було нелегко. В його уяві спліталася "купча кріпость" із "законом божим", що не велить "пожелать осла ближнього твого".

Хватько хотів жити по закону і по правді, бо правда й закон — то були речі одного порядку. Де правда — там і закон, і навпаки. Через це він ретельно дотримувався всіх шкільних правил і був один із найблагонадійніших учнів.

Догоджаючи правді й законові, він міг з фанатичною відданістю піти на все і не пошкодувати нічого. Це й було за причину того, що вже з першого класу начальство почало використовувати його як свого агента-доглядача. Тим-то й назва "підлиза" за ним укорінилася з перших же його днів у школі.

Хватько був підлиза, але всі добре розуміли, що це "підлиза" іншого гатунку, ніж Коржов. Коли Коржов просто був підленької вдачі, типовий холуй, то з Хватька була людина одверта. Він не бігав *з доносами на товаришів до учителів на квартири, а коли його питало начальство про щось, він не боявся сказати все і привселюдно, аби тільки то було по справедливості, як її розумів Хватько.

Тому й нема нічого дивного, що коли і в цій суперечці Коржов всіма силами домагався довести, що й він такої саме думки, як і Хватько, то Хватькові це набридло врешті і він з презирством кинув:

— Що ти хвостом переді мною виляєш? Що я тобі — завідувач, чи що?

— І зовсім я не виляю...— образився Коржов, але не Дуже. Хватько-бо був єдина людина, що могла його, слабосилого, боронити. А Хватько це робив щоразу, коли бачив, Що сильніші кривдять слабіших.

Усі присутні, а їх було десятків зо два, очікуючи, ди-вилися на Марка, а той стояв мовчки й уважно слухав. Він не дуже любив говорити прилюдно. Інтимна балачка більше пасувала до його м'якої жіночої вдачі. Та проповідь Хватькова про справедливість зачепила Марка, і він заговорив.

От ти кажеш,— почав Марко, звернувшись до Хвать-Ка>— що в лісі дерева не однакові, а тому і між людьми мусить бути нершність... Одно дерево вище за інше... Те ж і

між людьми... Аби були всі рівні перед законом... Нехай, чц кривобокий, чи кульгавий буде чоловік, аби закон для всіх однаковий був... Так само, як і у лісі, і високі дерева, і низькі — всі однаково мають право і на світло, і на воду, І на землю... От...

Найголовніший аргумент Хватьків, отже, був повалений.

— Вірно! Правильно! — вигукували присутні на слова Марка, а він сором'язливо спустив очі...

Надворі сутеніло, і Онуча прийшов світити каганця. Гурт розходився, і тільки Хватько залишився на місці Докази Маркові, видимо, його сильно схвилювали, і він, не встигши ще в них розібратись, напружено думав.

А що, коли Маркова правда? Як же тоді бути йому з своєю правдою? Ця думка непокоїла Хватька, і, лігши спаїв, він довго дивився в стелю і думав про останню розмову, про свої важкі чорноземні думки, що відхилялися в бік од шляху, уторованого сотнями селянських поколінь.

ІСТОРІЯ З КАЛОШАМИ

На великій перерві після лекції до аудиторії зайшов Онуча і поклав грубу пачку листівок на учительський стіл. Не кажучи ні слова, він повернувся, щоб іти з кімнати.

Учні кинулися до столу й почали розглядати листівки.

— Дядьку! Дядьку! Що це таке? — гукнув хтось Онучі, що вже вийшов за двері.

Онуча з почуттям власної гідності повернувся до аудиторії, став коло столу і менторським тоном сказав:

— Це їхнє превосходительство привезло вам на науку. Щоб, значить, читали і ума набиралися...

Листівки пішли по руках, і хтось голосно в кутку вичитував чорносотенну листівку: "Ко всьмъ русскимъ людямъ.

Православные! На Святую Русь напали язычники японцы. Они хотятъ насъ обратить въ свою поганую в4ру и самое имя русское стереть съ лица земли..." При цих словах Онуча багатозначно підніс пальця вгору,

"Но у враговъ нашего Отечества есть помощники и шпионы изъ числа русскихъ изм&ннковъ и жидовь. Они бунтують народъ против царя и Отечества, чтобы обез-силить русскую землю и облегчить победу нашимъ врагаМ'Ь* Слъдите, православные, за врагами внутри земли русской и искореняйте ихъ..."

Онуча ще вище підніс палець угору, немов заприсяга* ючись, що все написане є безперечна істина, і повагом пішов з аудиторії. Та не встиг він вийти за двері, як хтось гукнув навздогін:

— О-ну-ча!..

Контраст, видимо, був для Онучі дуже гострий. Він одразу навіть не збагнув образи, а збагнувши, повернувся до класу і грізно гукнув:

— Хто крикнув? Хто крикнув? Признавайся, бо погано буде!

В голосі його був і виклик, і загроза — і це, як батогом, стьобнуло по учнях. Кожний відчув у тому вигукові гостру образу собі, і обурення проти зарозумілого льокая охопило однаково всіх.

На задніх партах хтось голосно вилаявся і шпурнув книжку. Книжка залопотіла в повітрі листками і вдарилася об одвірок недалеко Онучі.

Це було гасло. Учні почали хапати, що під руку попадеться, і шпурляти в Онучу, який і не думав тікати.

Він стояв коло дверей і вдивлявся в натовп, шукаючи найактивніших обструкціоністів, і тільки коли каламар розбився над його головою й Онучу обдало атраментом, він швидко подався коридором до учительської. Та і в коридорі його не кинули переслідувати. З вигуками учні вискочили з аудиторії і чим попало шпурляли в Онучу.

В кожному русі Онучиному хлопчаки відчували образу собі, образу від льокая, що хоче виказувати свою зверхність; тому учнівська маса завжди й вишукувала причіпки, Щоб образити Онучу, принизити його людську гідність.

І тепер, не встиг ще Онуча ввійти до аудиторії, як усім, за малим винятком, захотілося зробити цій людині якусь неприємність, і, як то завжди буває з натовпом, хтось Мусив почати дію. За такого ініціатора у даному разі був Черненко, охочий на всякі скандали й витівки. Це він Перший кинув книгу, а коли Онуча не виявляв охоти відступати і стояв, вдивляючись у натовп,— він схопив каламаря і шпурнув у ненавидну пику.

Скандал і гамір у коридорі не могли не притягти уваги Начальства. На шум вискочила учителька Фукс, що той День була за чергового вихователя, і зупинилася на дверях У загрозливій позі квочки, що захищає курчат од гайвороння.

Учні посунули назад до аудиторії, підбираючи по дорозі Р°зкидані листки книжок, а коли Фукс кроком королівські фройляйн увійшла до аудиторії, всі вже чемно сиділи За столами, удаючи заклопотаність. І хоч усі добре розуміли, що вчинку не можна затушкувати, але кожному хотілося тепер бути позаду.

Фукс увійшла до аудиторії, побідно піднявши голову. Вона відчувала за собою силу свого чоловіка, що за прикладом Барацького не скупився на ляпаси.

— Як ви сміли! Я зараз попрошу Петра Петровича, і він навчить вас чемно поводитись із людьми! — вигукувала вона.

Петро Петрович, її чоловік, визначався великою фізичною силою. Свою силу він з а вс іди демонстрував і на людях, і на скотині, і учні про неї добре знали.

В той час, як пані Фукс висловлювала догану пустунам, одхилились двері і до аудиторії просунув голову Онуча.

— Софіє Андріївно! — покликав він тихо, як то роблять добре вимуштрувані льокаї,— Софіє Андріївно!

Фукс обернулась до дверей і ласкаво промовила:

— Зайдіть, Андроне!

А коли той зайшов до аудиторії і в поштивій позі зупинився коло дверей, Фукс запитала:

— Скажіть, Андроне, хто саме на вас кидав книжками?

Онуча, він же й Андрон, чемно стояв, витягши руки по швах. Він боявся Петра Петровича Фукса, бо не раз мав од нього синяки, а тому до Софії Андріївни ставився завсіди з догідливістю і підкресленою пошаною.

— Ну, кажіть, хто саме на вас кидав книжками?

— Не інакше, як Черненко і Зорченко, Софіє Андріївно! — відповів Онуча, витягнувшись по-солдатському.

І Онуча, і Фукс добре знали, що книжками кидали майже всі, але не весь же клас карати? Треба вибрати привідців і на них опустити карну педагогічну "десницю".

Фукс після Онучиних слів суворо подивилася на Бізона і Васька, і ті сором'язливо спустили очі в землю.

— Це ви зробили? Відповідайте!

Коржов увесь час сидів у кутку і жодної участі ні в чому не брав. Зараз він як на жару крутився і морщився, не в силі вдержатися, щоб не вияснити вчительці справу.

З Черненка і Зорченка Фукс перевела очі на Коржова й несподівано для нього спитала:

— Коржов, хто перший почав кидати книжками? Коржов аж присів, немов ухиляючись од жорстокого

вдару, а потім вискочив з-за парти і, переступаючи з ноги на ногу, промовив:

— Я не знаю, мене не було в класі...

Він відчував себе між двох огнів і дивився в землю зіщу-щ ЛИВШИСЬ, немов очікуючи вдару.

Тепер учні всі, як один, дивилися на Коржова, але сподіванка, що він викаже товаришів,— не справдилася. Дехто з полегкістю зітхнув.

— Коржов, не бреши, ти був в аудиторії,— гримнула вчителька, і Коржов ще більше зщулився.— Андроне, він був у класі? — спитала Фукс Онучу.

Онуча, по правді кажучи, Коржова не бачив, але він розумів, що учительці хочеться мати потвердження цього, а тому догідливо, чи не в двадцяте уклонившись, відказав:

— Так точно, він був тут!

Невідомо, як поводився б Коржов далі, коли б усі учні не загукали в один голос:

— Неправда, Коржова не було в аудиторії!

На щастя, не було правдолюбного Хватька, він саме відбував свою чергу на свининці, а тому старих традицій шкільного товаришування ніхто не порушив. Онуча стояв тепер мовчки, не бувши певний того, чи був же справді Коржов у аудиторії, чи не був.

— Ти що ж брешеш? — гнівно звернулася Фукс до Онучі, і, скандалізована таким неприємним випадком, вона повернулась і пішла геть з кімнати.

Тільки коло дверей вона зупинилася і коротко кинула:

— Зорченка й Черненка на тиждень чистити...

Вона з делікатності ніколи не називала слова нужник або клозет, і той, кому слід, мусив догадатися, що саме йому призначають чистити.

Сьогодні Коржов був іменинник. Свій вчинок він вважав за справжнє геройство і з товаришами поводився, як рівний З рівними. Адже ж ніхто не скаже, що він підлизувався.

Та товариші не дуже зважали на сьогоднішні його заслуги. Всі добре розуміли, що Коржов тільки з страху перед товаришами не потвердив Онучиного свідчення, а тому холодного ставлення до нього ні на крихту не розвіяв Цей випадок.

Ображений у найкращих своїх почуваннях, Онуча СеРдито калатав дзвінком, сповіщаючи, що велика перерва скінчилася.

. Через п'ять хвилин учителі розходилися по аудиторіях, 1 коридор спустів.

Довго і нудно тяглася година навчання. Учні куняли над Своїми партами, а Фукс ходила по кімнаті, монотонно Розповідаючи свою лекцію.

Черненка і Зорченка на лекції не було. їх покликано на позачергову роботу — це так покарала їх Фукс.

Нарешті Онучин дзвінок знову закалатав у коридорі і вчителі з полегкістю кінчали свої лекції і не з МЄНШОК) радістю, ніж учні, кидали нудні аудиторії.

Кому з учителів не було більш чого робити, ті виходили з помешкання, одягаючись коло вчительської вішалки в коридорі. В кого лекції були, ті йшли до учительської кімнати.

Раптом істеричний крик розітнувся по коридору. Всі кинулися до учительської вішалки, де Онуча, підхопивши учительку Фукс за плечі, не знав, що з нею робити.

— Ах-ах-а-а! — заливалася Фукс, а учні, збившись навколо, дивилися на неї і нічого не розуміли.

Нарешті на крик вискочив Барацький і підійшов до Фукс. Всі розступилися, пропускаючи суворого начальника.

— Що з вами?

Справа з'ясувалася. Фукс, одягнувшись, наділа калоші і раптом відчула, що її ноги не рухаються. Вона смикнулась і, певне б, упала, коли б не Андрон, що, трапившись поблизу, підтримав її.

Ноги Софії Андріївні витягли з калош, але вона не могла йти. Онуча підтримував її.

Хтось нахилився до калош і побачив, що вони нерухомо стояли на своєму місці, прибиті до підлоги двовершковими цвяхами.

Школа знала всякі капості, але про таку ще ніхто не чув. Певно, винаходець її був людина талановита, з творчими нахилами і не любив користатись із штампів традиційних капостей. Але хто б це був? Як він міг нечутно забити такі цвяхи в підлогу, коли по коридору, навіть під час лекцій, хтось та проходив, а в учительській поруч сидів Барацький, вільний од лекцій. Своїм нахабством цей вчинок затемнив усе, до цього часу чуване в Балківській школі, яка щодо капостей стояла на одному з перших місць.

Начальство дуже сполошилося. Справді ж, не цікаво мати у ворожому таборі таких вправних і талановитих людей!

Доки Онуча за допомогою старших учнів односив Фу*с на її квартиру, Барацький розпорядився одмінити останню лекцію і покликав учителів на надзвичайну педагогічну нараду.

Учні принишкли і ходили тихо по коридорах, аж поки не вийшов Барацький і не нагримав на них, наказавши негайно залишити коридор. Учні посунули до спочивалень

По школі пішли різні чутки. Одні казали, що школу за" криють, а учнів розпустять, а інші запевняли, що просто декого виключать. Перша версія викликала занепокоєння між учнями випускного класу, бо коли б закрили школу, їм би довше довелось бути учнями.

Всі очікували на ухвалу педагогічної наради, та настав вечір, а нарада не спромоглася чогось певного ухвалити.

Голоси вчителів поділилися. Меншість вважала подію за неважливу, більшість же вбачала в поведінці учнів за останній тиждень серйозні симптоми політичного заворушення і вимагали рішучих заходів, доки не пізно.

— Адже ж коли учні доходять до такого нахабства, можна очікувати ще гіршого,— доводив Петро Петрович фукс, без міри ображений за свою дружину. Думку Фук-сову поділяв і Барацький,— йому більш до вподоби були прямолінійні поліцайські заходи, аніж тонка педагогічна дипломатія.

За вечерею замість Фукса вартував Малахов. Після звичайної молитви він сказав учням:

— Злонамірені люди з-поміж вас вносять розлад у шкільне життя і зривають нормальний хід навчання. І пан завідувач і вся шкільна рада разом доручили мені оголосити вам, що коли не будуть викриті винні,

кара може впасти на невинних, а тому як ваш вихователь, я раю подумати над цим і виказати злочинців...

Учні після цих слів заворушилися, і Малахов тривожно озирнувся.

Несподівано для всіх наперед виступив Хватько і заговорив:

— Павле Андрійовичу, а що ми маємо робити, коли й самі не знаємо винних? Хіба справедливо карати невинних, не найшовши винних?

Шукача правди обурила Малахова промова.

— Панове, я не кажу, що ми будемо карати напевне невинних. Ми будемо шукати злочинців, та замість злочинців можуть попастись і безвинні...

Малахов довго і нудно говорив, а побачивши, що учні стоячи почали їсти кандьор, закінчив свою промову словами:

—— І я, і пан Барацький сподіваємось на вашу доброчинність і зразкову поведінку...

Поміж учнів, немов легенький вітер в листі, прошелестів Сміх, але під суворими Швабриними поглядами занімів.

З їдальні розходилися учні з тривожним передчуттям, Ніби мусить трапитися якесь нещастя. Тривожний настрій °Хопив усіх без винятку, а найбільше Бізона.

(— ОяЬ'Ще не було печалі,— чухав він потилицю,— Не йнакше, як мене підозріватимуть у цьому! Товариші втішали його, як могли.

Нечувано зухвалий вчинок з калошами доповнився тієї ж ночі ще одною подією, що вже остаточно вибила з колії і учнів і вчителів.

О другій годині ночі напівсонний сторож почув з боку будинку завідувача брязкіт розбитого скла і шум, а через півхвилини вдруге забряжчало скло, щось глухо гупнуло і затріщало поламане дерево.

Сторож побіг до будинку, з острахом озираючись, але раптом зупинився як стій. Кілька револьверних пострілів пролунало в морозному повітрі і почувся змінений з переляку голос Барацького. Він кликав сторожу.

Сторож нарешті насмілився і подався до будинку. На постріли й шум уже бігло кілька вартових учнів із скотарень.

Барацький з лампою в одній руці та револьвером у другій зустрів їх на порозі своєї квартири.

— Господи Сусе! Господи Сусе!..— охкав старий сторож.— Що трапилося?

— А ти, стара мочало, спиш? Заріжуть тут, то й не почуєш? — напустився Барацький на сторожа, а той злякано тремтів, озираючись навколо.

Помітивши учнів, Барацький гримнув:

— Вартові? Марш по місцях!

Разом із сторожем він оглянув веранду і вікно в кімнаті навпроти веранди. Злочинець, відомо, визначався великою силою, бо камінь пробив риштування у веранді і йому вистачило сили ще виламати вікно в кімнату. Карафка на нічному столикові Барацького була остання його жертва.

— Бачиш це? Мурло!..

За чверть години він із сторожем та Онучею оглянув спочивальні, присвічуючи до кожного учня електричним ліхтарем. Та огляд не дав ніяких наслідків.

Вже на світанку Барацький повернувся додому і ще раз оглянув потрощені вікна.

"Хто з учнів міг з такою силою вдарити?" — міркував він, перебираючи в умі всіх силачів у школі. Та жоден з них не викликав підозрінь. То все були учні випускного класу і на таке діло, безперечно, не пішли б. А хто з молодших міг би це зробити?

Кілька імен промайнуло йому в голові, але ні на одному не можна було зупинитися.

Барацький ліг спати в кабінеті, з твердим наміром вжити всіх заходів і, не зупиняючись ні перед чим, —розшукати злочинця.

ТАЄМНЕ БАЛОТУВАННЯ

Коли Барацький оглядав учнів, дехто не спав, але, боячись, що до нього можуть причепитись,— удавав, що спить. Нічний огляд зацікавив учнів, але ніхто ще не знав про події, які привели Барацького оглядати спочивальні.

Невдовзі по тому, як вийшов завідувач, спочивальня заворушилась, і цього ранку Онучі не довелось нікого будити своїм дзвінком. У великій залі першого і другого класу стояв гамір потривоженого вулика, і тон гамір збільшився, коли дізналися про подію сьогоднішньої ночі. Після сніданку виявилося, що й сьогодні не буде навчання, і з спочивальні пішли тільки учні, призначені на чергові роботи. Пішов і Бізон чистити клозети, весь час напружено думаючи. Події аж надто несподівано

насунули на школу, і йому здавалося, що це вже, певне, почалася революція. Він кілька разів підходив до Марка з німим запитанням в очах, але Марко заглибився в якусь товстелезну книжку і не звертав уваги на Бізона.

— Що ж це робиться? — з острахом спитав Бізон Бала-на, а той, розводячи руками, відповів:

— А чорт його знає, що воно таке! Хтось там вікна б'є, а нам морока!

Бізон пішов на роботу певний, що й Марко знає не більше за його.

У кутку спочивальні Черненко й Карпенко тихо розмовляли, нахилившись один до одного.

— Це не йнакше, як хтось навмисне підробив... Думають на Бізона, але то не він... Він на таке побоявся б піти...

— А хто ж то міг зробити? — здивовано питав Черненко. Йому було трохи не по собі, що така прекрасна капость минула його рук. Адже ж до цього часу він, так би Мовити, скупчував у своїх руках монополію в цій галузі, а ^т, на тобі,— хтось інший утяв, та ще й як утяв! Черненко °ком знавця одразу оцінив, що таку штуку, як прибити Калоші Фукс, міг зробити тільки великий "ловкач".

— А знаєш, що мені здається? — сказав тихо Карпен-Ко>— мені здається, що все те зробив Фока...

— Ху, дурний! Як же Фока міг зробити, коли він хо* рий лежить і не встає...

— А може, він тільки удає, що хорий?..

— Все одно він не міг би так розсадити вікна... Хіба в нього хватило б сил?.. Він — не сильний...

Хватько, за своїм звичаєм, умившись, став молитися коло маленької ікони, що прибита була всередині віка його скрині. Щоб молитись, він одчиняв скриню і, ставши до неї лицем, починав вичитувати свої нескінченні молитви.

Раніш він вішав свого бога на ліжку, але коли діві Марії хтось приклеїв гумі-арабіком пухнаті вуса з кожуха,— він сховав ікону в скриню.

Скінчивши молитву, Хватько замкнув скриню.

— Це не йнакше, як Бізоняка зробив усе...— підсунувшись до Хватька, сказав Коржов.

— А ти почім знаєш? — суворо подивився на нього Хватько і додав серйозно: — Гріх на людей казати, коли вони не винні.

— Та хіба я що?.. Я тільки так...

Перед сніданком до спочивальні зайшов один учень випускного класу і сказав голосно, щоб усі чули:

— Всі ці капості зробив хтось із вас. Ми вимагаємо, щоб винний признався, бо ми вживемо всіх заходів і однаково винного знайдемо. Через вас ми не хочемо за півроку до закінчення школи вилітати з вовчими білетами... Сьогодні буде балотування і кожен з вас мусить поставитись до нього серйозно... А то, глядіть!

Випускник потряс здоровенним кулаком у повітрі, строго оглянув спочивальню і вийшов повагом, ходою людини, що відчуває свою силу і перевагу над цією дрібнотою...

Звістка про балотування вразила всіх, бо балотуванням начальство досягало багато дечого, чого не могло досягти звичайними способами шпигунства.

Розпитувати учнів було даремне. Звичайно, маса робила те, чого хотіли заправила, а ці держали в руках усю несвідому учнівську масу, до того ж традиції шкільного товариства не допускали виказувати товариша навіть і тоді, коли він робив злочин для самого шкільного товариства. От чому одверто ніхто не зрадив би товариства, а потай — інп*а справа.

Для того щоб дати змогу висловитись "по щирості" всій учнівській масі, провадилось таємне балотування кульками.

Жертвами такого балотування, звичайно, були найпереповіті елементи в школі, бо, природна річ, од них починався всякий протест, що виливався дикими формами неорганізованого терору над учителями, одвертими заколотами з бешкетами.

Онуча велебно дзвонив, ні на кого не звертаючи уваги, та його сьогодні ніхто не помічав.

За сніданком всі трималися тихо і статечно, як ніколи. Ніхто не хотів бути поміченим у цей день в будь-якій шкоді чи в нечемному поводженні.

Вийшовши здебільшого з села, малорозвинені, виховані на суворих правилах патріархальних селянських сімей та сімей дрібних ремісників і службовців,— учні в своїй масі легко підпадали паніці, коли шкурні інтереси колективу і традиції шкільного товаришування втрачали свою чинність.

Шкільне начальство вміло розколювало школярську масу, і балотування було для цього надійний засіб. Кожен, вигороджуючи себе,

намагався кинути кулю немилому товаришеві, а Барацький, легко орієнтуючись у шкільних симпатіях, вибирав свої жертви.

За винятком десятка учнів на всю школу, які про щось думали і непокоїлись шкільними порядками, всі інші тупо "зубрили" уроки, старанно одвідували церкву і мріяли про посаду прикажчика в економії як про найвище життьове досягнення, до якого доскочать вони, скінчивши школу.

Навіть знущання старших учнів над молодшими не викликало особливих протестів. Молодші корилися старшим, мріючи про ті часи, коли й вони будуть старшими, а інші — молодші — будуть їм догоджати.

Події останніх днів дуже сполошили масу, і інстинкти шкурництва зміцніли. Всі відчували, що хтось мусить стати жертвою і відплатою за вчинки, кожен боявся, як би сліпа Доля не вказала на нього під час балотування, як на ту жертву.

Сніданок минув тихо. Настрій крайнього пригнічення аж надто відчувався, і черговий вихователь ходив по їдальні без діла.

Наприкінці сніданку оголошено постанову педагогічної наради про балотування.

— Навчання сьогодні не буде. Учням пропонується подумати, хто винен у цих злодійствах, і постаратися виявити те в балотуванні.

Хлопці розходилися мовчазні й похмурі.

~— Марку, ти як думаєш, виженуть мене чи ні? — спи-Тав Бізон, підійшовши разом з Черненком до Балана.

— Ну, як тебе, то вже й мені на виліт...— додав Васько Марко мовчки дивився на товаришів і нічого не відпо,

відав. Нарешті він, одвівши їх убік, серйозно сказав:

— Не знати, що ще буде, але може все бути... Якщо вас стануть виганяти, ми таке устроїмо, що й ну!..

— А що? — спитав Бізон, трохи підбадьорившись.

— А те, що зараз скрізь бунти йдуть, і ми зробимо бунт... Тільки нікому не кажіть!..

— Не погодяться... на бунт...— сумно відказав Черненко.

— Ого! Не погодяться? — потряс кулаком Бізон і переконано додав: — Погодяться!

Онуча з якоюсь особливою насолодою калатав у надвірний дзвінок, яким звичайно скликали учнів на обід під час польових робіт. Калатав він швидко, як на пожежу.

Це означало, що всі учні, де б вони не були, мусять прийти до їдальні.

Чергові з скотарень, свининців, молочарень, теплиць посунули до головного корпусу школи. Спочивальні вмить обезлюдніли, і натовп з ста чоловік напружено чекав чогось надзвичайного.

Тривожності настроєві додала ще звістка, що на сьогоднішній педагогічній нараді учитель фізики Корчук, молодий і жвавий чоловік, улюбленець учнів, зчинив скандал. Пошепки переказували, що Барацького він назвав тюремщиком за те, що той наполягав на балотуванні. Всі учителі погодилися з Барацьким, тільки один Корчук казав проти нього, захищаючи учнів...

— Барацький його розщитав...— додавалося при цьому, і ще тихше говорилося: — Він ре-во-лю-ціо-нер!..

Нарешті напружене чекання розрядилося. З коридора почулися кроки, і незабаром ціла учительська рада з'явилася, на чолі з Барацьким, на порозі їдальні. Позад їх Онуча ніс якусь скриньку, накриту зеленою хусткою.

Учні, як вівці, збилися в один куток їдальні.

В той час, як учителі стали осторонь, на середину зали вийшов Барацький, заклавши руки за борт єнотової шуби"

Онуча розставляв принесене приладдя і гуркотів дерев я-ними кулями в скриньці. Він так довго порався з скринькою, що це нарешті набридло, і Барацький многозначно подивився на нього. Онуча зрозумів, що переборщив, стараючись, і затих.

— Панове, педагогічна рада,— Барацький повів очима на вчителів,— педагогічна рада ухвалила викрити злочинців, які вчора зробили капость нашій шановній Софії АнДР1 ївні Фукс та цієї ночі вибили вікна в моїй квартирі, перевести балотування...

Барацький допитливо оглянув учнів, але всі вони стояли смирно і дивилися просто йому в вічі. Задовольнившись оглядом, Барацький казав далі:

— Педагогічна рада, розглянувши суть вчинків невідомих злочинців, знайшла, що такі діла в школі неприпустимі, що вони руйнують спокій та порушують нормальний хід навчання, в якому зацікавлені однаково всі — і учні, і вчителі... Педагогічна рада разом з тим не знайшла іншого способу викрити злочинців, як перевести балотування... Злочинці мусять бути викриті що б там не було, ви мусите допомогти нам у цьому і таким чином захистити лад у школі і спокійне навчання надалі. Кожен з вас,

поклавши руку на серце,— Барацький продемонстрував це, поклавши руку на те місце, де мало бути серце,— поклавши руку на серце, мусить висловити своє підозріння, кинувши в правий чи лівий бік дерев'яну кульку...

Онуча підніс до Барацького скриньку з кульками, і він, взявши одну з них, потряс нею в повітрі.

— Коли ви певні, що учень, якого балотуємо, не винен, ви покладете кулю в правий відділ скриньки, а коли у вас є підозріння, кладіть кульку в лівий відділ...

— Про те, хто куди кластиме кульку, ніхто з присутніх і я сам не знатиму. Підрахувавши кульки, ми дізнаємось, на кого більше думають... Отже, покликавши на допомогу Всевишнього, прочитаємо молитву, щоб господь допоміг нам виявити справжніх злочинців і не допустив обвинувачувати невинних...

Хватько велебно прочитав кілька молитов, і настрій був створений.

Процедура тяглася довго. Учні переминалися з ноги на ногу, але сісти не насмілювалися, коли учителі та завідувач стояли.

Потроху в задніх рядах, де переважно скупчилися малюки, почалося підозріле шарудіння. Нашвидку першокласники та другокласники умовлялися балотувати за Коржова та Хватька. Це придумав Черненко з тим розрахунком, Що коли в злочинці через балотування попадуть любимчики, то тоді підозрілий елемент не так буде притиснутий і балотування втратить свою вагу.

Помітивши заворушення в задніх рядах, Барацький зупинив балотування і, щоб підтримати настрій, сказав:

— Панове, кидаючи кульку, ви мусите почувати себе, як на сповіді. Ви мусите щиро висловити свою думку пам'ятаючи, що безневинних людей обвинувачувати не можна, що це гріх великий і непростимий...

Сказав це Барацький тому, що в його педагогічній практиці траплялись уже випадки одностайної змови учнів, коли кульки попадали тільки в правий бік, а коли й попадали в лівий, то на учнів, що були поза всякими підозріннями начальства.

Барацький, звичайно, не вірив, що балотування викаже справжніх винуватців. Знаючи, що учнівська маса тупа й покірна, що її можна залякати репресіями і страшним судом божим, він ждав од балотування тільки виявлення неблагонадійного елементу, який треба викинути зі школи, уникнувши, таким чином, будь-яких серйозніших заворушень.

Цей спосіб виявляти неблагонадійних вживався чи не щороку, отже, заздалегідь усувалися всі непокірні та бунт-ливі, що могли б загітувати учнів на вчинки, неприємні начальству.

Балотування мало незабаром закінчитися. Учні померзли і зголодніли.

Всі з полегкістю зітхнули, коли й останню кулю було кинуто в скриньку.

Записував число куль проти прізвища кожного учня Петро Петрович Фукс, найнадійніший між учителів і великий приятель самого Барацького.

— Прибери! — кинув Барацький Онучі, показуючи на скриньку.— Панове, прошу на нараду,— звернувся він до учителів і перший вийшов з їдальні.

Учителі один по одному посунули слідом за Барацьким, а позад усіх догідливо чимчикував Онуча, несучи обережно, немов склянку, скриньку.

— Онуча з бандурою! — розітнувся чийсь зухвалий голос з натовпу, і регіт юнаків, стомлених довгою й нудною процедурою, вибухнув у відповідь на жарт.

ОБЦЕНЬКИ И ЛОМИК

Педагогічна рада засідала вже годин з чотири, але не знать, що там говорилося і до чого дійшли. Найбільше Д1" кавило всіх, хто саме буде жертвою цього балотування, на кого вкаже сліпа доля, та доля, вказівки якої Фукс так старанно записував у журнал.

Короткий зимовий день губив срібно-біле пір'я, і синя вечірня жура сповивала його чоло. Там, далеко, за сніговою рівниною, темно-синьою стіною спав дубовий ліс, і здавалося, що то від його хрусткого чорного галуззя відокремлюється пітьма і, розпускаючись у повітрі, утворює присмерки.

З хащів Вовчого лісу виходила ніч і наступала на снігові поля, аж поки і поля, і садиба Банківської школи не потонули в її чорному морі.

В пітьмі раннього зимового вечора учні кожний по-своєму використовували вільний час, збившись у гуртки або по двоє, по троє примостившись на ліжках.

— На вечері оголосять постанову педагогічної ради! — проголосив Васько, що разом з Бізоном найбільше був зацікавлений у тій постанові, бо передбачав, що саме для нього наслідки балотування будуть несприятливі.

— Чого я найбільше боюся, так це старшокласників,— скаржився Бізон Маркові,— вони, сволочі, злі на мене, бо не слухаюсь...

— Ні, я чув, що старшокласники умовлялися кидати тільки в правий відділ... Фока казав, що так говорили...

— А ти був у Фоки? — зацікавився Бізон,— що ж він?

— Лежить у фершальській хорий... Каже, щоб ми не допускали виключення когось зі школи... Він каже, що коли виключать кого, то всі кидайте школу, вимагаючи повернути документи... Барацький побоїться і залишить...

— Та як же то так? — не розумів Бізон.

— А так. Виключать, приміром, тебе, а всі скажуть, "якщо так, то й ми кидаємо школу..."

— А погодяться?

— Треба, щоб усі погодилися... Всіх усе одно не виключать... Фока каже, що без учнів нікому буде платити та працювати на фермі...

Бізон сидів мовчки і туго думав. У сутінках зимового вечора його постать здавалася чорною огромою, а скуйовджене волосся надавало йому дикого вигляду. В порівнянні З мужньою постаттю Бізона Балан здавався тендітним, як Дівчина.

—— Виженуть мене, напевне... Адже ж Кобра давно до мене в'їдається... І Черненка виженуть... От тоді побачиш!.. І нічого ви не зробите, бо якби всі були такі товариші, як ти, тоді Ще...— Бізон не докінчив думки, та вона й без його слів була ЗРозуміла. Митько вірив у Марка, що той для товаришів не Побоїться навіть виключення зі школи. Але ж Марко був для

нього зразком товариша, а інші? Іншим він не вірив, знаючи, якими шкурниками робляться найбільші проповідники товариства, коли щось зачепить їх особисто.

— Зробимо! От побачиш, що зробимо! І всі підуть вимагати, бо ж підлиз можна застрахати... Підуть... Так і Фока каже...

Незабаром приятелі подалися вечеряти з надією, що кінець-кінцем таємні результати балотування будуть-таки оголошені.

— Панове,— почав Фукс, коли прочитали молитву,— педагогічна рада, розглянувши результати балотування, знайшла, що найбільше голосів подано, як за винних у злочинах, на...— Фукс розгорнув папку, а сотня очей вп'ялися в нього і сотні ушей нащулились, щоб не пропустити жодного слова.

— Найбільше голосів подано за Зорченка Дмитра і Черненка Василя. Інші одержали багато менше голосів. Перших двох педагогічна рада ухвалила звільнити зі школи як вельми підозрілий елемент, а учням: Карпенкові, Савенюко-ві та Балану зробити попередження. В разі нових якихось злочинів вони будуть виключені зі школи без будь-яких розмов...

Учні, не дивлячись один на одного, немов кожен зробив якусь підлоту, сіли за столи і мовчки почали їсти свій кан-дьор, що такого хіба тільки й можна було знайти в каторжних тюрмах...

Почувши свої імення в списку виключених, Зорченко з Черненком пішли геть з їдальні. Незабаром за ними вийшов і Балан з Савенюком та Карпенком.

— Що то буде? — тривожно запитували Марка товариші, коли вони зійшлися в порожній спочивальні.

Марко підозріло озирнувся і пошепки відповів:

— Сьогодні неодмінно треба викрасти з учительської ті журнали, в яких Фукс робив одмітки під час балотування... Я певен, що вони брешуть, нібито більшість припала на Черненка та Бізона.

— Але як же це зробити? — спитав Савенюк.

— Треба дістати обценьки та ломик і виламати двері в учительській, коли всі спатимуть... Журнали в столі в шухлядах... Я вже дізнався...

Знизу почулися чиїсь кроки, і Балан поспішив докінчити:

— А як викрадемо, всім треба зійтися в нашій аудиторії... На нижньому поверсі ніхто не ночує...

Кілька учнів увійшло до спочивальні...

— їй же право, я за вас не кидав,— виправдовувався один.

— А признайся, Бізоне, то ти побив вікна і прибив калоші? — спитав другий.— Все ж одно тебе ж виключено, скажи правду! Га?

Цікавий через мить пожалкував, що поставив таке питання Бізонові. Дужа рука Митьчина захопила цікавого за барки з вивертом, так що кілька ґудзиків одлетіло од блузи, і добірний ляпас дзвінко розлігся по залі.

— Іди тепер жалійся, плювать я хотів і на твого Барацького, і на тебе!

Ображений ляпасом схопився за коцюбу, що стояла поблизу, але це не дало йому перемоги. Вмить Бізон збив супротивника з ніг і підім'яв під себе. Тільки через Балана не до речі цікавий хлопець уник серйозної бійки.

Заспокоївши розлютованого Бізона, Балан узяв його під руку і одвів убік.

— Не сердься, Митько, він же дурень!..

Виключеним втрачати не було чого, і вони пішли із спочивальні, сказавши, що йдуть на село гуляти. Дехто з заздрістю подивився їм услід, а дехто злорадно всміхнувся собі. Уголос сміятись не можна було — кулаки Бізонові були недалеко.

Не важко було дістати потрібний інструмент. Кузня, звичайно, замикалася на замок з секретом, який був відомий і Зорченкові, і Черненкові, бо їм не раз доводилось справляти обов'язки молотобійців як найсильнішим у класі.

Треба було тільки зачекати, поки сторож, обходячи шкільну садибу, зайде в найдальший куток її.

Надворі морозило, і вітер що далі, то дужче дув із лісу, немов вириваючись з цупких обіймів чорних дубових гілок. Парк гудів сотнями голосів, і сухий сніг на дворищі збивався в намети.

— Слідів не буде... Замете...— зауважив Черненко. Зорченко нічого не відповів, а тільки мотнув головою

на знак згоди. Сторож калатав десь за свининцем, а потім 1 зовсім замовк. Товариші знали, що він заходить грітись У свининець, де коло казана завсіди тепло. Певно, ось і тепер він гріє покляклі од лютого

морозу руки, розповідаючи охочим слухати про кріпосне право, що він його ще Зазнав.

Бізон наблизився до кузні і помацав замок з секретом. Замок не подавався під Митьчиними руками. Чи то пальці замерзли й не слухалися, чи то, може, замерз сам замок.

— Та стукни цеглиною! Мо', одімкнеться!..

Бізон вибив коло воріт цеглину і вдарив по замку. Десь недалеко загавкав собака і почувся скрип людської ходи,

— Ховаймось під повітку...— прошепотів Черненко, і вони похапцем шмигнули в темну повітку, поблизу.

Під повіткою між реманентом легко було сховатися. Товариші причаїлись і дивилися в бік кузні.

Раптом калаталка сторожева забилася зовсім близько. На щастя, він був старий, підсліпуватий, та до того ж і не дуже сміливий. Справляючи свій обов'язок, він обійшов кузню і подався далі.

Незабаром у шумі вітру товариші почули, що калаталка вибиває десь на другому кінці садиби.

— Ти сиди тут, а я піду подивлюся... А як що таке,— виручай...— промовив Черненко.

— Не бійся,— відповів Митько і почав стежити за товаришем.

Черненко швидко перебіг сніжну смужку, що відділяла повітку від кузні, і наблизився до дверей. Ледве чутне металічне шарудіння,

заглушене шумом дерев у парку, донеслося до Зорченкових ушей, і раптом він побачив, що Черненко кудись зник.

Зорченко занепокоєно висунувся з-під повітки і за одну мить опинився коло кузні. Двері були трохи одхилені

— Це ти, Бізоне?

— я...

— Ломик є, а от обценьок ніяк не знайду...

— Вони під піддувалом... Товариші вибрали потрібний струмент.

Надворі розгулялася справжня хуртовина. Зорченко причинив двері в кузні, і вони бігом подалися до корпусу школи.

— Зачини двері в їдальню,— наказав Черненко,— та подивись, чи немає кого вгорі в коридорі...

Час був пізній, і в будинку всі міцно спали. Згори на сходи лилося світло каганця і губилося на поворотах, ледве досягаючи до коридора нижнього поверху малими виблисками.

Як нічні злодії, два юнаки навшпиньках пройшли Д° учительської кімнати і зупинилися коло дверей, замкнених на великий замок. Внутрішні замки були попсовані, і тому до дверей приробляно клямки, і двері замикалися на висячий замок.

— Ломик не залазить під клямку,— прошепотів Черненко.

— Підкладай держално обценьок, а потім ломиком підважуй... Та давай я...

Під дужими Бізоновими руками клямки не встояли. Замок стукнувся об двері, і товариші причаїлися, хоч знали, що поблизу нікого немає, а надворі така хуртовина, що не багато охочих знайдеться гуляти серед ночі по корпусу.

Двері одчинив Бізон і зазирнув у кімнату. Та було темно, і тільки велике вікно тьмяною чотирикутною плямою сіріло в протилежній стіні.

— Зачиняй двері...

— А сірники є?

— є...

— Треба спершу спустити штору... Давай огарок...

На щастя, в учительській була штора, та, певне, коли б і не було, то світла од тоненької свічки ніхто б з боку лісу не побачив.

Журнали швидко опинилися в Черненкових руках, і він, сидячи під столом, швидко перегортав їх, а Бізон присвічував йому недогарком. Та скільки не перегортав Черненко класні журнали, відміток про балотування ніде не знаходив.

— Мабуть, Кобра забрав із собою...

— Треба ще пошукати...

Від напруження та нервового зворушення чуби у товаришів змокріли, немов вони робили важку фізичну роботу.

— А подивись-но в тому столі...

Сторінки нового журналу зашелестіли в Черненкових руках, і раптом він схопив Бізона за руку й вигукнув:

— Єсть! — В старому журналі проти прізвищ стояли од-мітки про балотування.

Як і треба було ждати, проти прізвищ старших учнів стояли невеликі числа. Одиниця, рідко двійка. Видимо, голоси подані зозла, з особистих рахунків. Найцікавіша була сторінка, де стояли імена другокласників...

Червоним олівцем підкреслено чотири прізвища, що проти них стояли найбільші числа... Це були Черненко, Хватько, Коржов і Зорченко.

— А в мене скільки? — спитав Зорченко, що хоч і дивився в журнал, та, проте, нічого там не бачив...

— Тобі зовсім мало накидали... Удвоє менше, ніж Корбову...— Не було сумнівів, що частина старших учнів теж кидала на Коржова та Хватька, бо були підозріння, що про °станню випивку старшокласників виказав Коржов.

— Бери журнала та ходім геть...

Бізон вставив клямки на старе місце і притиснув їх ломом. В коридорі було тихо, і тиша, гостро контрастуючи з шумом вітру надворі, приваблювала якоюсь затишковою м'якістю, не звичною для цієї брудної касарні.

Товариші, справившись із дверима, прислухалися, але, не почувши нічого підозрілого, подалися до аудиторії дру. гого класу. Аудиторія, як і завсіди в часи навчання, була незамкнена, і вони без перепон пірнули в темряву її, щільно зачинивши за собою двері.

В кутку за партами заворушилося кілька тіней, і Бізон підійшов до них ближче. То були Балан, Савенюк і Карпенко.

— Знайшли... Єсть...

— Ну що?

Васько почав розповідати.

В кутку темної аудиторії п'ять хлопців, як середньовічні змовники, нахилившись близько один до одного, пошепки говорили про свої таємні діла.

— Я ж казав, що тут брехня... Не могло бути, щоб хлопці підвели і не накидали б підлизам у лівий бік...

— Але що ж робити?

Це запитання тривожило всіх, а найбільше Балана. Він відчував, що товариші хочуть од нього почути повну відповідь на поставлене запитання, і це безмірно турбувало його. Як міг Балан взяти на себе відповідальність за долю оцих юнаків, що так вірили йому, коли і сам він гаразд не розумівся на тому, що твориться навколо і чим кінчиться вся ця справа.

Добре було проповідувати проти бога й релігії, там конкретно ніхто не страждав, а тут, коли загроза виключення повисла над усіма, що мусив він робити? Але справу розпочато, і треба її рушати далі. Марко зважився:

— Завтра на лекції не виходити. Хлопців підмовити на забастовку.

Слово "забастовка" було таке нове, що хлопці принишкли, почувши його. "Забастовка"! О, вони не помилилися, коли вірили Маркові! Марко знає, що треба робити!

— Забастовка, щоб, значить, ніхто не йшов на уроки! — пояснив Черненко і був дуже задоволений, що міг Де пояснить.

— А потім витребуємо Кобру і скажемо йому, що не по правді зробила педагогічна рада...

— Правильно! — підхопив Бізон.

— І потребуємо, щоб усіх назад прийняли до школи!.. Балан замовк. Мовчали й інші. Кожен думав своє, кожен

плекав свої сподіванки.

— А коли Кобра не згодиться? — висловив свій сумнів Савенюк і з полегкістю зітхнув. Видимо, про це саме він допіру думав і цим саме турбувався.

— Тоді!.. Тоді ми скажемо, що всі кидаємо школу і нехай видають нам наші документи...

Бізон аж підскочив на місці:

— Ви всі думаєте: він так і дасть документи! А платить хто їм буде за право навчання? Згодиться! — в голосі Бізоновім звучала така незламна віра в успіх, що всім якось стало легше і веселіше. Заговорили всі разом, подаючи свої міркування й плани.

— Давайте, хлопці, розходитись... Тільки поодинці й тихо... Завтра вранці треба ще умовляти хлопців...

Знявши чоботи, учні по одному навшпиньках виходили з аудиторії. Черненко заховав лом і обценьки під сходами і теж подався нагору.

Надворі вила хвижа, вітер свистів у димарях, а корпус школи, загойданий шумом бурі і свистом вітру, здавався величезним кораблем, що пливе у темну безвість.

НАТИСК

На ранок у спочивальні першого і другого класу було нечуване заворушення. Хлопці збилися коло Баланового і Черненкового ліжок і нетерпляче чекали.

— Та швидше!

— Що?

— Журнал будуть читати!

Новина швидко облетіла всіх, і кожному кортіло на власні очі переконатися в правдивості Черненкових слів.

— Васько, читай, щоб усі чули!

З півста хлопчаків збилися в купу коло Черненка й Баланс, і руки їхні простягалися, щоб перехопити ту, в чорній потріпаній обкладинці, книжку, що так їх інтригувала.

— Не дам! Зараз сам прочитаю!

Черненко, напівдягнений, став на весь зріст на ліжку, перед тим, як читати, показав кулака і проголосив:

— Тільки хто докаже,— заріжу!

Ця погроза була така незвичайна в устах Васькових, що Дехто чмихнув, але Бізон поспішив підтвердити:

— Нам тепер усе одно! Хто докаже,— бережись! Хлопці напружено слухали, не зводячи очей з Черненка. А він швидко перечитував імена, проти яких були зовсім

малі відмітки, що не заслуговували на будь-яку увагу, і зупинився на найцікавіших:

— Коржов — сорок один голос, Хватько — двадцять вісім, Черненко — двадцять п'ять, Зорченко — двадцять, Балан — ні одного, Савенюк — три...

— Що, Хватько, це, по-твоєму, справедливо? — єхидно запитав Савенюк Хватька і од задоволення ляснув себе по коліну.

— Яка там справедливість, коли виганяють того, хто не подобається! — загули голоси.

— Коли за балотуванням виганяти, так виганяйте тих, що найбільше одержали голосів!

— Не бійсь, коли на підлиз нападало багато, так їм і попередження не роблять!..

Настрій підносився. Нічим так не можна обурити молодь, як явною, на її розуміння, несправедливістю, особливо коли таку несправедливість спрямовано їй на шкоду.

Коржов стояв оддалік, притиснувшись до стінки. Він зблід і зніяковів, а Хватько, червоний і розгублений, намагався щось говорити.

— Слухайте! Слухайте! Хватько говорить!..

Хлопці замовкли, і очі всіх звернулися на Хватька. Він, як той віл, що йому обухом забили памороки, ніяк не міг зібратися з думками. З одного боку — він відчував несправедливий наклеп на нього товаришів, котрі накидали йому "вліво", а з другого боку — він не міг знайти виправдання й начальству, що вчинило таку несправедливість...

— Я... я...— Хватько зупинився, підбираючи потрібні слова, але, не підібравши, замовк, і нижня губа затремтіла, як у ображеної дитини.

— Ну, що ти? — почулися голоси.—Чи, може, скажеш, що по справедливості це? Га?..

Хватько опанував нарешті себе. На цей раз він витримав і не заплакав.

— Я, коли таке діло, сам кину школу, коли не зоставлять інших! — вигукнув він, стиснувши руки в кулаки...

Цього ніхто не сподівався. Товариші знали, що Хватько — підлиза, хоч і іншого гатунку, ніж Коржов, але підлиза, що міг завжди виказати товариша, коли той вДД6 якусь шкоду учителям, а тут на тобі!

— Брешеш! — вигукнуло кілька голосів, і Хватько, обрадсений недовір'ям до його щирих слів, перехрестився широким селянським хрестом і промовив з глибоким переконанням:

-— Бий мене сила божа! Будь я проклятий! — він далі не міг витримати сліз, що душили його, і розридався. Хлопці ніяково поглядали

то на Хватька, то один на одного, і тільки Балан не розгубився і підійшов до нього.

— Не плач, Хватьку, ми й за тебе, і за всіх заступимося...

— Заступимося! — вигукнув радісно Бізон і потряс кулаком у повітрі. Це був його улюблений жест.

— Всі за одного, і один за всіх! — вигукнув Черненко гасло шкільного товаришування. Войовничий настрій охопив усіх. Тепер вже не було сумніву, що хлопці підтримають розпочате діло.

— Сьогодні на лекції не йти!

— Не йти!!!

— Перший і другий класи бастують!!!

— Покликати Кобру!!!

Планів дії ніхто не став обговорювати. Адже ж басту-вати — значить не йти на лекції, наперекір шкільним правилам, що ж тут обговорювати?

Ясно всім, що завтра вони на лекції не підуть, хтось покличе Кобру і буде з ним розмовляти. А розмовляти є про що, а тому й обмірковувати майбутню розмову ніхто не збирався. Порядків колективного обговорювання з головами зборів та президіями тоді ще не знали, а тому все йшло анархічним шляхом.

— З Коброю хай говорить Балан! Марку, не підкачай!

— За Коброю хай іде Савенюк!

Пропозиції, оголошені без жодної черги, ухвалювалося без обговорень і голосування, бо проголошувалися вони визнаними шкільними ватажками, що вміли постояти за свої слова...

Коли Онуча задзвонив на сніданок, все вже вляглося. Хватько говорив з товаришами і потверджував своє рішення.

— Тільки щоб усе було по справедливості,— закінчив він.

Хлопці тепер набралися невластивої їм серйозності і поводилися поважно, не сміялися й не пустували, як звичайно.

Посланий за Барацьким Савенюк прибіг у їдальню і повідомив, що він через служницю передав Кобрі вимогу учнів і що він, певне, зараз прийде. Балан поважно підійшов до столу старших учнів і повідомив їх про ухвалу бастувати.

— Ми вас не кличемо, але ви нам не заважайте! Старші учні тільки знизували плечима. Вони бачили, щ0

малюки мали рацію ставити вимоги начальству, а стара традиція товаришування не дозволяла їм шкодити малюкам. Тому заперечень від них не було, тільки старші, щоб одго-родитись од руху, негайно покинули їдальню, захопивши з собою сніданок.

— Щоб не було якого непорозуміння,— пояснили вони.

Сніданок проходив у напруженому чеканні. Всі нетерпляче позирали на двері, але нікого не було. Навіть черговий вихователь не прийшов.

— Якого ж він чорта не йде? — дивувалися хлопці.

— Він, певно, хоче, щоб ми прийшли до нього! — вигукнув Карпенко.

Карпенка несподівано підтримала більшість. Хлопці заворушилися, і почулися вигуки:

— Ну, коли йти, так іти!

— Ходімо!

— Держись, Кобро!

Натовп учнів посунув до дверей.

— Балане, ти ж не забудь, про що говорити!

— Не забуду,— просто відповів Балан.

Вийшовши на вулицю, юрба затрималася й очікувала відсталих.

— А де ж Коржов? — схаменувся хтось, коли вже всі зібрались.

— Справді, де ж він?

Черненко збігав у їдальню, але Коржова там не було. Забіг до спочивальні, але й там його не знайшов.

— Втекла, підлиза чортова! — сповістив він товаришів.— Боїться до начальства йти!..

— Ну, чорт з ним, ходімо самі!

Школярі посунули до будинку Барацького. Дійшовши до парадного ґанку, натовп зупинився, і в будинок пішов Балан та Савенюк.

Хлопці чекали на дворі і стиха розмовляли, не так через справжню потребу розмовляти, як для того, щоб затушкувати тривожний настрій.

Після нічної завірюхи й морозу подув західний вітер 1 приніс одлигу. Сніг груз під ногами, як свіже масло, з Де~ рев капало, а по небу повзли волохаті, як повстяні, хмари-

Було непривітно і вогко, немов за комір хтось капав холодною водою. Хлопчакам хотілося побігати і попустувати, але серйозність справи примушувала статечно стояти тут. ^ ^

— От добре о у сніжки тепер! — обережно сказав один і не бачачи співчуття, замовк.

— Не до сніжок,— відповів другий.

— Ідуть, ідуть! — вигукнуло кілька голосів, коли побачили Балана і Савенюка, що виходили з парадного ходу.

— Ну, що, як?

— Що ж він сказав? — закидали запитаннями своїх представників хлопці.

— Він розпитав, у чому справа, і я все розповів йому. Кажу, що коли виключати за балотуванням, то треба було вже по справедливості, бо ми не согласні, щоб наших товаришів виключали...

— А він що? — не втерпів хтось.

— А він як не закричить, як не затупотить ногами. "Ви,— каже,— бунтівники, а я,— каже,— вас на Сибір закатаю". Кричав-кричав, тупотів-

тупотів, а я на своєму... Коли не хочете, кажу, приймати, то ми всі кинемо школу...

Балан замовк.

— Так що ж він?

— Каже: "І ти, Балан, можеш їхати, і ти, Савенюк, бо я вас виключаю зі школи..."

Важка мовчанка запанувала в юрмі, одна з тих мовчанок, що буває у стрільців перед пострілом, коли вони ціляться. Такого нахабства хлопці не сподівалися од Кобри.

Бізон одразу не зрозумів, що саме трапилося і чого хлопці ущухли, а зрозумівши, вискочив наперед і закричав не своїм голосом:

— Хлопці!.. Це так оставити не можна! Ми йому не лакузи, щоб так говорити з нами!.. Ми прийшли з ним по справедливості говорити, а він ще виключати!

Очі йому горіли, як у розлютованої кішки, волосся настовбурчилося і стирчало в усі боки, руки стискувалися в кУлаки.

— Справді, як він сміє так говорити? — обурено й з піднесенням заговорили в натовпі.

— Я сам піду з ним розмовляти,— вигукнув Бізон і, з силою сіпнувши двері, зник за ними.

— Хлопці, підіть ще хто! — схаменувся Балан, і од натовпу відокремилися, немов зарані чекали вже на цей З&клик, Хватько і Черненко.

В кімнаті, що до неї вони потрапили, стояв Барацький обпершись об стіл руками, а проти нього, з другого краю стола, стояв настовбурчений Бізон і, вимахуючи руками гукав:

— Як любимчиків, так залишати, а як мене, так виганяти! Ви думаєте, не знаємо, хто скільки голосів одержав? Думаєте, не знаємо?

Це було нечуване явище в школі, відколи вона існує. Затурканий хлопець, що все життя звик коритися старшим і начальству, що своє обурення часто боявся висловити найближчим товаришам, стоячи перед всесильним Барацьким, кидав йому в вічі обвинувачення.

Щось символічне було в цій сцені. Віками гноблена сила повстала і рвала греблі й загати віками усталених норм і взаємин, а один з тих, що ті норми обстоював, збентежено дивився на цього хлопця і не розумів, що сталося.

Нарешті Барацький опам'ятався і, як борець, коли йому загрожує поразка,— зібрав усі свої сили для одсічі. Раптом він випростався, очі його гостро вп'ялися в Зор-ченка.

— Геть з цієї кімнати, а то я тебе викину, як цуценя! — затупав ногами Барацький, а побачивши Хватька і Черненка в дверях, суворо загримотів: — А вам чого тут треба? Марш у корпус!

Та завжди слухняні учні й не думали виконувати наказа завідувача. Барацький остовпів і відчував, як підлога під ногами захиталася,— карта була бита. Він ще раз тупнув ногою, але учні не рухалися. Зорченко, бачачи товаришів, замовк і стояв очікуючи. Хватько й Черненко ступили через поріг і не зводили очей з Барацького.

Нарешті Барацький зрозумів, що вся його влада над цими, до цього часу покірними юнаками з якоїсь причини втратила силу. Чого та сила

зникла, він ще не збагнув і виряченими по-баранячому очима дивився на учнів.

Троє хлопців спідлоба позирали на свого начальника, з він, немов знесилившись розгадати таємницю зміни, що сталася в його взаєминах з учнями, важко сів на крісло, держачись обома руками за стіл.

— Чого вам треба? — хрипким голосом запитав він знову. Хватько ступив крок наперед і, дивлячись у землю, промовив:

— Ми хочемо, щоб усіх виключених знову прийняли Д° школи... їх-бо несправедливо виключено... Ми читали ЖУР-нал і там виходить...

Хватько не докінчив, Барацький стрепенувся, немов його несподівано вкололи в болюче місце, і прохрипів:

— Ти читав журнал? Де?

— То моє діло, де... Тільки коли так, то й я кидаю школу!..

Барацький нахилив голову до столу і з хвилю сидів, дивлячись у підлогу. Потім він підвів голову і коротко сказав:

— Гаразд... Ідіть... Ми приймемо назад... Чого ж стоїте? Я сказав? — підвищив він голос, і учні мовчки посунули з кімнати.

Барацький відчув, що влада знову повертається до його рук, і тепер вже начальницьким поглядом він подивився на учнів.

— Ура! Молодчага, Хватько! От що значить хороший товариш!

Хватько справляв свій перший тріумф. Його качали. Хлопці з вигуками і свистом, побідно піднявши голови, йшли до корпусу,

дозволивши собі, нарешті, покидатись сніжками. Серйозні ж справи покінчено, і молодість входила в свої права.

З приємним відчуттям справленого важкого обов'язку вони весело розмовляли і сміялися. Тепер вже не сором було дивитися один одному в вічі.

Коли розпорошена юрба підходила до корпусу школи, з дерев'яного клозета, що стояв осторонь, вийшов Коржов. Він злякано озирався, як зацькований цуцик, а побачивши хлопців, швидко подався до корпусу.

— А, підлиза! Лови його, хлопці! По снігу його! Зляканого тремтячого Коржова тягли по снігу за ноги,

аж поки за нього не заступився Хватько:

— Киньте, хлопці, годі,— може, в нього й справді живіт заболів...

— Кинь, Хватьку, який там живіт? Злякалася, підлиза! Та хмари, що допіру були такі непривітні, здавалися

тепер прапорами перемоги, а мокре гілля вистукувало переможцям на крижаних барабанах вітрові марші...

ДВІ НЕСПОДІВАНКИ

Перемога, що її мало хто й сподівався, дуже піднесла настрій учнів, наочно довівши, що, одностайно діючи, ба-гато дечого можна зробити.

Юнаки вперше відчули себе справжніми людьми, од я*их дещо залежить у суспільстві.

Хіба не вони сьогодні примусили дорослу людину скоритись їхній волі? Хіба не їх сьогодні злякався Барацький хоч найстаршому з-поміж них не перейшло й шістнадцяти років?

Виступ зміцнив товариські почуття, і навіть старші учні почали з більшою повагою ставитись до малюків. Старші вголос висловлювали захоплення з їхньої товариської витриманості, і багатьом хлопчакам недавні події виступали тепер у рожевому світлі, на тлі якого маячили їхні героїчні постаті. Моменти вагання і непевності забулися, забувся і вчинок Бізона, що справді врятував становище. Кожному хотілося думати, що саме його участь у виступі була найважливіша. Нікому й на думку не спадало, що досить було Барацькому зорієнтуватися в обставинах та вжити рішучих заходів,— і молодий неорганізований протест було б зламано.

Завідувач, видимо, згодом зрозумів, що тільки завдяки його нерішучості він не зволодав з учнями, і тому, хоча й дотримався обіцянки залишити в школі виключених, та не дуже поспішав змінять свою політику щодо школярів. Звичайно, коли б не припали ці події на такі тривожні часи, завідувач вжив би інших заходів. Він би не зупинився перед поліцайськими способами втихомирення бунтівників, як то не раз і робив за свою педагогічну практику. Та часи не сприяли улюбленим способам Барацького, і йому, наперекір натурі, припало братися до дипломатії, як він сам із презирством говорив, про делікатні способи педагогічного впливу.

Репресії на активних хлопців щодалі збільшувалися, і за найменшу провину, а то й просто без жодної провини, їх карали позачерговими роботами, навмисне ставили їм погані бали, і навіть Балан перейшов у категорію другорядних учнів, хоч видно було всім, що вчиться він найкраще.

Та нічого не вдієш, хлопці терпіли, бо не було такої причіпки, щоб знову розпочати організовану дію всією масою.

— Тебе, Балане, неодмінно виженуть,— казав Баланові Фока, що вже видужав,— і інших виженуть, тільки не зараз, а трохи згодом...

— Я все одно цей свининець кину... Я вже готуюсь Д° середньої агрономічної школи... Не виженуть, так сам піду...

— Та ти то не пропадеш, а як інші хлопці?

— Треба триматися купи, тоді не виженуть і їх...

Час за роботою та навчанням котився непомітно. Учні справляли свої обов'язки ретельно, сподіваючись на різдвяних канікулах спочити та погуляти. Тільки Балан почав мало звертати уваги на шкільне навчання. Він подовгу сидів в аудиторії над купами книжок, щось виписував у грубий зшиток і читав-читав. Останніми часами в нього навіть на звичайну гулянку не залишалося часу. Зорченко, Черненко та Савенюк були його неодмінними слухачами, коли Марко розповідав товаришам про дивні речі, що списано їх у книжках. Хлопці з захопленням слухали, але ніхто не брався за ті книжки, що їх читав Марко Балан. їм здавалося, що то тільки він може розуміти такі серйозні речі, а почне читати хто інший, то й нічого не зрозуміє.

Останнім часом до Баланового гуртка прилучився і Хватько. На нього спочатку дивилися недовірливо, та згодом звикли до його мовчазної фігури. Хватько ні про що не запитував і ніби нічим не цікавився. Та згодом його побачили з тою самою книгою, що її допіру брав із шкільної бібліотеки Балан.

— Дивіться, чи ж він що розуміє? — казали хлопці, а Балан розважливо відповідав:

— А чому ж не розуміти? Ти думаєш, що груба, так і не розумієш? Візьми тільки,— не одірвешся, доки не прочитаєш!

Книга та була про подорож відомого мандрівника по Африці. Вона справді захопила Хватька, а дочитавши її, він підійшов до Балана і заговорив про віру дикунів...

Вони довго розмовляли і розійшлися пізнім вечором. Хватько після цієї розмови довго не міг заснути.

Його мучила зневіра в своїх старих істинах і правдах, тих істинах і правдах, що він з ними органічно зрісся з дитинства. Його віра в бога, що єдину її він вважав за правдиву, була вражена несподіваними порівняннями, знайденими У тій книжці. Он дикун, що молиться грубому шматку Дерева, теж вважає свою віру за найкращу і за найправди-вішу. Він так само, як і християнські мученики, іде на катування і смерть за свого бога...

До цього часу Хватькові здавалося, що його віру вважають за правдиву і інші народи, а тільки диявол не допускав цих грішників з народження приєднатись до пра-вослав'я...

"Десь же єсть неправда... певно, в них..." — думав Хватько, і друга думка, перебиваючи першу, ставила несподіване запитання: "А може, в нас?"

Холодний піт проймав юнакове тіло, і йому здавалося, що за його зневіру тисячі чортів простягають до нього свої чорні руки з довжелезними пазурами, кривляться од стриманого сміху по темних кутках спочивальні...

Хватько натягав ковдру на голову, і потроху думки його ухилялися в інший бік.

"Дикуни володіють землею спільно... Як же то так?" — підточувала зрадлива думка другу Хватькову правду і одго-нила полохливий сон од його очей.

Обгорнувшися в ковдру і вступивши в Паничеві калоші, Хватько підійшов до вікна і приклав гарячий лоб до шибки. ,

Надворі було темно, а од сердитого гуду дубів у парку пітьма наче більше гусла і давила на вікна, намагаючись прорватися до спочивальні. Світло каганця за ґратками, немов знаючи ці наміри, боязко тремтіло.

На ранок хлопці були свідками нечуваного дива. Вперше за два роки Хватько не відчинив своєї скриньки з іконою і не помолився за своїм звичаєм.

— Що це з Хватьком сталося? — здивовано запитували один одного хлопці, і всім здавалося, що секрет зміни в Хватьковій поведінці криється в тій товстелезній книзі, що він її допіру читав.

— Хлопці, а через три тижні й по домівках! — сказав якось Бізон, і всім стало радісно. Тож на три тижні вони здихаються і цих сирих брудних стін, і шкільної тиранії, що не давала вільно глянути на світ. Три тижні вони будуть робити що схочуть, вставати й лягати, коли схочеться. Кожен по-своєму мріяв провести свята і розважитись так, як кому припадало до смаку.

Морози знову почали збільшуватись. Завірюхи цілими тижнями сипали сніг на поля й ліси, і коли прийшов час їхати на різдвяні вакації, не знать було, як і добратися до залізничної станції. Дороги перетялися великими заметами, а їхати не близько: сорок п'ять верстов!

За три дні до вакації черговий вихователь прочитав останнього наряда і оголосив чергу на відправку учнів ЦР станції шкільними кіньми, бо всіх разом одвезти не можна було.

В першу чергу мали їхати старшокласники, в другу перший клас. Другий клас розбивався на дві групи, з яки* одна їхала в третю чергу, а друга — в четверту.

Поименно ці черги тут же прочитано. Як і треба був сподіватися, усі верховоди другокласники попали в остаяню чергу! Начальство і тут використало випадок, щоб зробити неприємність бунтівникам.

Та хлопці тим мало журилися. Далеко було б гірше, коди б їх роз'єднали по різних чергах. Остання черга до того мала й свою вигоду в тому, що можна було затримати коні, заїхавши в сусіднє село до знайомих...

Останній тиждень перед вакаціями був чи не найтяжчим тижнем, очікуванням довгожданого відпуску. Та нарешті й він проминув.

Першу чергу відпускників вийшли проводити всім кублом. Кожному хотілось на власні очі переконатись, що справді вже почався роз'їзд і через якийсь день-другий і він так само надіне новеньку шинелю, зав'яже башликом голову і покладе в сани свої речі.

Щоправда, сідати всім не можна було, бо сани не вміщали й половини пасажирів, і таким чином в дорозі доводилося по черзі одним сидіти в санях, а другим іти поруч.

Коли повернулися коні, одвізши третю чергу, то виявилося, що на станції ще сидять хлопці другої черги, бо через замети зупинився рух на залізниці вузької колії, а дістатись до широкої колії за сто верстов не можна.

— От добре, ми саме приїдемо, а колію розчистять, і ждати не доведеться,— говорили в четвертій черзі) ладнаючи речі в дорогу.

Нарешті четверту чергу покликали до аудиторії одержувати відпускні посвідки. З веселим гамором хлопці побігли туди і нетерпляче чекали на Фукса.

Нетерплячка зросла ще більше, коли Фукс зайшов до аудиторії з папкою паперів і, не поспішаючи, поклав їх на столі. Кожному з учнів хотілося якнайшвидше одержати відпускну картку, і тому вони оточили учителя з усіх боків.

Та Фукс не квапився. Він сів за стіл і підкреслено офіційним тоном сказав сісти й учням.

Передчуття чогось негарного заворушилося в юнаків, ^с вони слухняно сіли за парти:

— Вчора у нас відбулася педагогічна нарада,— почав Фукс тоном смертного присуду, не дивлячись на учнів.— Нарада ухвалила виключити з школи Зорченка Дмитра, **ерненка Василя, Карпенка Матвія, Савенюка Олексу, калана Марка і Хватька Миколу...

Хлопці сиділи як очманілі, мовчки й непорушно. Коли б Замість цих слів Фукс кинув би в учнів запалену бомбу, То й це не справило б такого враження несподіванки. Вони вже не розуміли, що далі говорив учитель і чи говорив він щось. Тисячі почувань і тисячі думок збилися в хаосі і перебаранчали сформуватись якомусь одному почуванню та одній якійсь думці.

їх залишилося в школі тільки дванадцятеро, коли не рахувати Фоку, що, за своїм звичаєм, відпуском і на цей раз не скористався і зараз справляв обов'язки розпоряд-чика на молочарні.

— А за що виключено? — спитав Балан тремтячим і дзвінким од нервового зворушення голосом, підвівшись за партою. Всі тепер дивилися на Балана з таємною надією, що трапилося прикре непорозуміння і Марко розв'яже його.

— Ви самі знаєте, за віщо. Нема чого й питати,— відказав сухо Фукс і запропонував підходити за документами.

— Я нікуди з школи не поїду,— сказав Балан на слова учителя,— я буду ждати, доки повернуться всі з відпуску.

Такого повороту справи, видимо, Фукс не сподівався.

— Ну, що ж,— розвів руками він,— ми тільки тримати вас як виключеного в корпусі не будем...

— В такім разі поверніть мені гроші за утримання, що я заплатив до першого лютого!

Балана не можна було пізнати. Завсіди спокійний і лагідний, він тепер накостричився, як їжак, і загрозливо махав руками, немов одбиваючись од незримої сили, що насувалася на нього.

— Ви тут не на вулиці! — гримав Фукс,— я не дозволю триматися так у моїй присутності.

Фукс м'яв у руках папери, що їх одмовлялися у нього брати. Балан замовк і сів на місце.

Учитель роздав відпускні посвідки невиключеним учням і, виходячи з аудиторії, процідив крізь зуби:

— На таких голубчиків є й поліція!..— Він загрозливо потряс у повітрі пальцем і зачинив за собою двері.

— Я теж не поїду! Залишаймось до приїзду хлопців! — вигукнув Зорченко і, схопивши стільця, розсадив його на шматки об підлогу.

— Не поїдемо! Не поїдемо! — загукали всі виключені і, незвичайно хвилюючись, подалися нагору.

Того ж дня на станцію поїхали тільки ті, що мали відпуск. Шестеро виключених залишилися в школі, хоч начальство і одмовилося видати їм гроші, що вони заплатили наперед за своє утримання, та до того ж ще й у куховар наказано не варити страви їм і не давати хліба. Треба було вживати якихось заходів, щоб не голодувати.

— Нічого, хлопці, в мене є вісім карбованців,— втішав виключених Фока,— будемо хліб купувати. А вже масла чи молока вистачить...

Це підбадьорило виключених, і вони ухвалили твердо ждати приїзду товаришів з відпуску. А ждати довго не довелося.

На третій день коні четвертої черги повертались не порожняка. На них накладено багато різних кошиків, торбинок, вузликів, а позаду саньми розтяглася ціла рота стомлених сорокаверстним шляхом учнів...

Повернулися учні з другої, третьої й четвертої черги. Повернулися стомлені і роздратовані і негайно ж полягали спати.

Повернення учнів — це був неприємний сюрприз для шкільного начальства. Виявилося, що залізничники вузької колії забастували, а пішки до вузлової станції за сто верстов не дійдеш. Порадились учні і ухвалили повернуть до школи, бо в кого які гроші були,— проїли, а далі сидіти на станції не було змоги.

— Погуляли! — гірко всміхалися вони, та зате веселіше стало на душі у виключених. Адже ж вони тепер не самотні і переможуть начальство, як і тоді, після балотування...

ПРОКЛАМАЦІЯ

Банківські ліси гудуть під вітрами, і глухим гудом відповідає їм земля, переобтяжена гнівом і болем. Вітри, нагулявшись у полях,

вриваються в ліс несамовитими вершниками і падають знесилені на білих полянах...

Зимою недоторкана дичавина лісів стає недоступною й холодною. Тільки завзяті мисливці насмілюються пройти Зимою лісом. Вовки стережуть своє лісове царство, і горе тому, хто попадеться на їхні гострі ікла.

Зимовими вечорами, ледве засиніє сніговий туман, вовки виходять із лісових хащів і пронизують морозне повітря т°скним неугавним виттям. Тоді здається, що ліс виступає З своїх меж і насувається і на хутір Балки, і на сільсько-г°сподарську школу, що притулилася до того хутора.

У псів сторчма стає шерсть на спині, і вони злякано хо-аі°ться в закутки, а господарі цілими ночами вартують скотину з старими дубельтівками, а в кого немає, то й просто з важкими киями.

Скотині сільськогосподарської школи нема чого боятись. Скотарні складено з саману, міцні вони й теплі, а ворота й вікна щільно припасовані.

Учні, роздратовані невдачею з відпуском, нашвидку вечеряли і лягали спати. Всі похмуро мовчали: чи тому, що не пощастило поїхати додому, чи тому, що їх так ловко обкру. тил о шкільне начальство, виключивши товаришів.

— Подивимося завтра, вранці видніше!..

— Ходім до Фоки! — запропонував Савенюк Баланові, коли всі вже поснули і в спочивальні тільки й чути було хропіння сонних стомлених юнаків.

— Ходім! — згодився Балан, і вони, нап'явши на себе чумарки, пішли до молочарні.

Вечірній видій давно закінчили, і на молочарні сепарували останнє молоко. Фока записував вихід вершків і давав вказівки двом жінкам-доїльницям, що допомагали йому.

Фока на різдвяні свята переніс своє ліжко до комірчини поруч з молочарнею. Там була грубка, і можна було топити її, скільки забажається...

— Ходімте до мене,— запросив Фока, коли молоко прибрали, а посуд поставлено на місце.

Вони зайшли в комірку, де ледве могло поміститися четверо людей.

— Ну, що, як? — запитав Фока.

— Нічого, хлопці повернулися назад...

— Чув...

Фока запалив лампу, що стояла на столі, збитому з двох дощок, і в комірці стало видно. До того ж топилася груба, кидаючи палахливі тіні по кімнаті.

— А мені новину привіз один товариш з міста... Листа... Фока пошпортався в кишені своєї куртки і витяг складеного вдвоє пакета.

— Лист нецікавий, це мій товариш пише, він у залізничній школі... А от це цікавіше...

Фока обережно розгорнув листок тоненького паперу" на якому з одного боку було щось надруковано. Він розгорнув листка на столі, вирівняв його руками і пошепки сказав:

— Це про-кла-ма-ція! — Він підняв палець вгору, немов закликаючи до особливої обережності.

Балан і Савенюк уткнулися очима в ту таємничу пр° кламацію, але прочитати нічого не могли. Збоку малознайо-мі слова ніяк не можна було розібрати.

— Мій товариш пише, що скоро по всій чисто Росії будуть бунти та забастовки... Буде ре-во-лю-ція! — Фока знову зробив застережливий жест пальцем і взяв прокламацію в руки. Він присунув лампу, щоб вона найкраще освітлювала листок, та, немов про щось згадавши, встав, вийшов у маленькі сінці і замкнув двері на гачок.

— Про цю прокламацію нікому не можна говорити... За неї просто на Сибір, на каторжні роботи пошлють...

фока повагом, старанно вимовляючи кожне слово, почав читати прокламацію, і кожне слово її відбивалося тисячами відгуків в головах покривджених хлопчаків.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

"1904 рік

Революційна українська партія ДО РОБІТНИКІВ

Товариші!

Настав великий час в Росії! Різноплеменний стомільйо-новий нарід, притиснутий безперестанним бідуванням, давно вже почав голосно заявляти свої права на кращу долю, давно вже почав "бунтувати" проти тяжкого несправедливого порядку в державі. Але цей рік, коли війна висмоктала з народу мільйони грошей, коли витягнула з нього останні жили, терпець вже зовсім увірвався і "бунт" розійшовся по всіх кутках

величезного російського царства. І хоч царський Уряд тисячами вбиває робітників, хоч пнеться з останніх сил, щоб стримати могутню народну силу, та пануванню його настає кінець.

Народ хоче сам управляти собою, і от скрізь тепер по всій Росії збираються на величезні зібрання адвокати, лікарі, вчителі різних шкіл, земці та всякі вчені люди і посилають до царя прохання перемінити уряд і дозволити народові вибрати від себе представників на велику раду, яка Називатиметься Земський Собор.

З другого боку, по всіх містах, по всіх фабриках та за-в°Дах робітники кидають роботу, виходять на вулицю і не Просять, як ці панки, а вимагають свободи, вимагають, Щоб скинути зовсім царя, щоб без усякого царського ДОЗВОЛУ зібралась Народна Рада і наставила б свій уряд.

загнаний на слизьке цар Микола з своїми міністрами-Зл°Діями тремтить тепер у своєму розкішному палаці і всіма силами намагається якось обдурити і панків і робітників і зостатись на престолі, щоб і надалі грабувати народ і пити його кров.

І от, щоб краще обдурити, цар удає, ніби він і сам хоче скликати Народну Раду, і ходить вже чутка, що така рада незабаром має зібратись у столищ, щоб настановляти нові закони.

Яких же людей скликає цар і які закони будуть вони настановляти? Чи будуть ці закони на добре робітничому людові, чи зменшать вони те горе, що панує тепер по селах та містах між бідними людьми?.."

Хлоп'ята сиділи, не зводячи очей з Фоки, а той, забувши про обережність, щодалі підвищував голос, аж поки не почав вигукувати окремі місця, що особливо припадали йому до смаку.

Далі в прокламації докладно розповідалося, чому з царського собору нічого путнього робітничому людові не буде і хто саме братиме участь у тому соборі.

"Попи, предводителі дворянства, городські голови, волосні старшини",— вичитував Фока, а Балан, слухаючи, не міг утриматься, щоб не вигукнуть:

— І наш Рінальдо, значить!..

Рінальдо був справді "предводителем дворянства" в своєму повіті.

— Певно, і Барацький буде...— додав Савенюк, для якого Барацький видавався за особу трохи тільки нижчу за царського міністра.

"Треба, щоб весь народ непосередньо подавав свій голос за того або іншого кандидата до Всенародньої Ради",— стояло далі в прокламації,— "тоді тільки до Ради попадуть справжні народні представники, що зуміють захистити інтереси робітництва та селянства.

Цього треба нам добитись, треба вимагати загального рівного непосереднього виборчого права з таємним поданням голосів.

Геть же царя!

Хай живе демократична республіка! Хай живе соціал-демократія!"

Фока проказав останні слова так, ніби він читав прокламацію не для двох хлопчаків, що близько до нього нахилили свої голови, а для величезного натовпу десь на міському майдані.

Од довгого читання він почервонів од натуги, а на лобі Йому виступили краплі поту. Очі йому горіли захопленням неофіта, що ладен життя покласти за проголошені гасла.

— Ловко! — вигукнув Савенюк. фока подивився на нього і спитав:

— А ти все чисто зрозумів, що тут написано? Запитання було доречне, бо й сам Фока не все розумів

з написаного в прокламації.

Надворі вила хуртовина, і не можна було розібрати, чи то вітер виє, вриваючись у садибу з поля, чи вовки, зголоднілі й люті, вийшли з своїх лісових хащів і, чуючи поживу за мурами скотарень, ляскають зубами в безсилій злості. І хлопчаки в цій комірчині, ледве освітленій маленькою лампочкою, відчували не тільки ворожу стихію, що виє і лютує там, в балківських полях і лісах, а й другу, що проти неї скеровано цього папірця.

— Треба щоб увесь народ правив, а не тільки предво-дителі дворянства... Хай народ сам собі вибирає уряд і всяких чиновників...

Фока, сам збиваючись, поясняв суть сказаного в прокламації і щодалі більше відчував малу свою підготовленість у питаннях політичних. Та й де було придбати ту підготовку в цьому закинутому далеко од міста закутку, куди не доходили навіть ліберальні буржуазні газети, не кажучи вже про нелегальну революційну літературу.

— От коли б хлопцям прочитати,— сказав Балан і допитливо подивився на Фоку, чи не скаже він, мовляв, "візьми почитай".

— Хлопцям треба почитати, але не з цієї прокламації... Треба переписати, а тоді вже й прочитати...

Балан був радий і з цього. Він видобув олівця і на папері, Що ним обгортають масло в молочарні, почав списувати прокламацію, старанно підкреслюючи все, що і в ній було підкреслене.

Фока примостився на ліжку і, взявши якусь книжку З~під подушки, почав її читати, а Савенюк поправив дрова в грубі і заявив:

— Фоко, а ми, мабуть, в тебе спати будемо... нанесем соломи та й спатимемо...

— Гаразд,— згодився той, і Савенюк пішов по солому. э — Ой, і вовки ж виють! — сказав він, увійшовши з

вязкою.

— Ми й самі тут як вовки... Хоч виходь у поле та разом З ними вий. Ні тобі книжки путящої, ні тобі людей...

Савенюк примотував на ночівлю, а Балан нарешті кінчив переписувати і, старанно загорнувши папера, заховав його в кишеню куртки.

— Ти тільки не кажи, де взяв... Бо Барацький одразу причепиться. Ще поліцію покличе...

— Де там та поліція! — махнув рукою Марко,— і за двадцять верстов стражника не знайдеш!

Балан снив тієї ночі грізними снами. Здавалося Маркові, що на широкому полі його оточили страшні потвори і, виючи, простягали до нього волохаті руки з довгими гострими пазурами. Та Марко не боявся — він у руках тримав довжелезного списа, а на гостряку того списа прапором розвівалася прокламація... Що не махне Марко тією

прокламацією, то потвори, ляскаючи од безсилої злості зубами, тікають у ліс, і звідти, з темних хащів, хижо, по-вовчому горять їхні очі...

ВИБУХ

Учні встали вранці з таким почуттям, ніби напередодні трапилося якесь непоправне нещастя.

Підступний спосіб позбутися немилих учнів, що за нього взялася адміністрація школи, живив давні образи та болі, і обурення розросталося пишним цвітом.

їх, значить, виряджали у відпуск, щоб без жодних перешкод розправитись із немилими "бунтівниками".

Балан і Савенюк прийшли до спочивальні рано і розбудили Зорченка та Черненка.

— Підемо сьогодні всі гуртом до Кобри... Хай скаже, за що нас виключено... А не скаже, ми йому такого задамо!..

Балан був настроєний войовниче, очі його блищали, а в рухах з'явилася невластива його натурі нервовість.

Балан перечитував переписану у Фоки прокламацію, натискуючи на окремі місця, що найбільше йому подобалися.

"Робітники виходять на вулицю і вимагають кращого уряду",— вичитував Марко Балан, і ці слова розпалювали войовничі настрої.

Не вони ж бо тільки, сіренькі учні, закинуті в глупіинУ Вовчих лісів, "бунтують", а й дорослі мужні робітнику піднімаються по заводах та фабриках і не просять, вимагають.

Це підкреслене в прокламації "вимагають" сповнювало юнаків мужністю й завзяттям, бо вимагати в уряду могла тільки грізна сила, а сила та була споріднена з ними — "бунтів никами".

Прокламація дала їм відчути себе часткою загального руху, часткою, може, й маленькою, тієї великої сили, що ворушилася по далеких незнаних містах.

— Майстрові, брат, дружні, вони як захочуть кого набити, так вже наб'ють! Он у нас на панській майстерні майстрових чоловік з двадцять, а їх чисто всі бояться...— говорив Карпенко, і весь робочий народ здавався йому у вигляді тих майстрових з панської майстерні, "яких усі бояться".

— Що там у вас двадцять! Он на фабриках їх, певне, мільярди, а може, й більше,— виклав свої знання робітничого питання Вас я Черненко, але в кількості робітників він завагався. Йому здалося, що мільярд — число не таке вже й велике, щоб розігнати всіх Барацьких по всій Росії.

Поснідавши, хлопці потроху сходилися до гурту, в середині якого сиділи Балан та Хватько.

"Вигнанці" розповідали, якого начальство "викинуло коника" та як їх виганяли серед зими на вулицю і не давали їсти...

— Ми ж заплатили за те, що їмо їхній кандьор, адже ж до лютого платню внесли... Хіба це по справедливості? — Хватька, видимо, більше хвилювало не те, що його виключили, а те, що з ним повелися не по справедливості. Він аж розчервонівся од хвилювання, розповідаючи про кривду, Що учинило їм начальство.

Вигуки обурення були відповіддю на Хватькові слова.

— Бити їх треба, он що!

— Зараз піти і винести у всіх вікна, хай мерзнуть, як собаки!

— Витребувати сюди Барацького! —— Та Кобра не прийде, побоїться!

— Хлопці, не гарячіться! — почувся раптом спокійний голос.— Треба все обміркувати як слід.

Всі озирнулися. То говорив Фока, стоячи коло дверей спочивальні. Ніхто не помітив, як він зайшов до помешкання.

~— Що там міркувати!

— Ні, треба поміркувати,^— підтримав Балан Фоку, і ^нацышй запал трохи охолодився цими словами.

— ...Треба щоб Барацький дав обіцянку, що всі будуТь прийняті до школи і щоб ніколи більше їх не виключали..

— Чули вже його обіцянки! Годі їм в зуби дивитись! Фока своїм виступом успіху не мав, бо пристрасті були

надто розпалені.

— Не ми одні, он і робочі по заводах!..

— Он бачиш, по всій Росії бунти!

Настрій підвищувався. Дратувала і невдача з відпуском, і нахабне звільнення учнів.

— Добре, що підлизи немає,— сказав хтось, і це зауваження підбадьорило хлопців. Хватько тепер був своїм, а Коржов поїхав додому на власній підводі, що її прислав по нього батько — крамар із сусіднього містечка. Немає підлизи, а це значило багато. Ніхто не викаже, можна говорити одверто, не ховаючися з думками.

Хлопці почали одягатися з наміром негайно йти до Барацького.

— Всім разом говорити... Щоб він бачив, що то не один хтось прийшов до нього, а всі!..

Вітер надворі не вщухав ні на хвилину. Він із свистом летів поміж будівель шкільної садиби, з ревом вривався між дерева парку і дзвенів снігом на полях, замітаючи стежки й дороги. Все шкільне дворище перетялося наметами, і, щоб перейти їх, треба було добре наборсатись у снігу. Може, через це, а може, з інших причин, з учителів ніхто не приходив до корпусу, і тільки Онуча двічі показався на очі, та й то ненадовго, швидко ушившись, помітивши неприязні погляди.

Поснідавши, учні зібралися коло парадного ходу квартири Барацького і посунули в одчинені двері. Туди разом з ними влетіли клуби пари і війнуло снігом з ґанку.

На шум у передпокої вийшла служниця і, дізнавшись, що учні хочуть бачити пана, зникла за дверима.

Учні тупотіли ногами, кашляли й голосно розмовляли, але до них довго ніхто не виходив. Нарешті, хвилин через десять, з'явилася служниця і сказала:

— Пана нема вдома. Вони поїхали в місто...

— Не бреши. Він дома!

— Куди він міг в таку хуртовину поїхати!

— їй-бо, що поїхали! — аж перехрестилася служниця* Учні були вражені. Як міг Кобра поїхати до міста, коли

всі знали, що з учорашнього вечора нікуди їхати не можиЗ було?

— А давно він поїхав? — спитав Балан служницю.

Сьогодні вранці... _ А чого ж ти нам зразу не сказала, що його нема вдома?

Служниця зніяковіла. Сотня очей дивилася на неї допитливо і з недовір'ям.

— Кажу ж вам, що поїхав! — уперто говорила служниця. Учні потоптались ще трохи, не знаючи, що їм робити далі, і нарешті ухвалили іти назад до спочивальні.

— Він утік!

— Сховався, а не втік! Куди по такій погоді втекти! Але Барацький не втік і не сховався. Бачачи, що справа

обертається на зле і можна ждати справжнього бунту, він подався на село і почав вимагати від сільського старшини понятих і соцьких, щоб утихомирити "бунт" у школі. Сільську владу не трудно було залякати, і перед обідом до шкільного корпусу увійшов Барацький у супроводі десятка дядьків, озброєних костурами.

— Зібрати всіх учнів до їдальні,— наказав він Онучі, і несподівано по будинкові розітнувся дзвінок.

— Нащо це дзвоните? — здивовано питали учні, а Онуча саркастично відповідав:

— Ідіть у їдальню, Барацький вам там штанці підлатає... Хе-хе-хе!

Чутка, що Барацький прийшов з соцькими й понятими, вмить облетіла школу.

— Він хоче нас примусити!

— Він, може, хоче в карцер нас садовити!..

— Не ходи, хлопці, без ломак!

В спочивальні почався справжній розгром. З чого тільки можна було висмикнути палицю чи якийсь цурпалок,— все ламали. Од столів залишилися тільки верхні дошки, а кУпу дров коло печі вмить розібрали. Хто устиг захопити коцюбу, той відчував себе щасливим.

З грюком і гамором хлопці посунули до їдальні, де вже сидів Барацький і щось говорив понятим і соцьким.

Попереду всіх хлоців, з шваброю в руках, як з корог-В°К), ішов Зорченко. Балан з ніжкою стола в руці не віддавав од товариша, а Хватько виступав з коцюбою, велеб-Но> як на хресному ході.

К)рба наїжачена, із "зброєю" влилася до їдальні і зупинилася, очікуючи коло дверей.

Барацький устав, і лють засвітилася в його очах. Мерзотники! Сволочі!..

Зорченко загрозливо ступив у напрямку Барацького, і весь натовп зробив рух за ним. Барацький осікся і ЗЛя кано посунувся назад. Соцькі заступили дорогу Зорчен* кові. Натовп зупинився.

В їдальні повисла важка мовчанка, що легко могла кін-читись кривавою бійкою. Хватько відчув це і удавано спокійно заговорив до Барацького, щоб розрядити напружену атмосферу.

— Ми по справедливості, а ви хочете нас коляками учити! Наших товаришів,— звернувся він до селян,— без причини звільняють із школи! Тільки тому, що правду говорять! А ви ще'й бити нас прийшли!..

Селяни перезиралися і топталися, не знаючи, що їм далі робити. Учні, похвалюючи слова Хватькові, напівпошепки переговорювались.

Барацький опинився в ніяковому стані, але нарешті він знайшов належний тон для розмови. Він зрозумів, що тут вже не залякаєш і що треба братись на хитріші способи.

— Ми звільнили школярів, бо вони побили вікна в моїй квартирі, зробили капость учительці нашої школи і загалом бунтують усіх в школі...

Барацький так само, як і Хватько, говорив до селян, а ті, опинившись в трудному стані третьої особи, що має розсудити учнів з їх учителем, ніяково дивились то на учнів, то на Барацького.

Невідомо, чим би все це кінчилось, коли б не несподіване втручання Фочине. Він, стоячи на сходах у їдальні, заволодів увагою всіх — і учнів, і понятих, і самого Барацького.

— Що ви, добродію, памороки забиваєте темним селянам! — вигукнув він із запалом до Барацького.— Самі поводитесь, як злодій, і хочете в своє злодійство селян вплутати! Ви брешете їм, що учнів

звільнили за те, що вони вам вікна побили та вчинили учительці капость! Все те — брехня, вони не винні, то я побив вам вікна, і я прибив калоші отій вашій шльондрі!..

Спазми істерики стисли Фочине горло, і він швидко подався геть із їдальні.

Виступ Фочин зовсім збив з пантелику Барацького. Вія розгублено озирався і не знав, до чого братись.

Селяни шепталися між себе, і нарешті один, звертаючись до Барацького, промовив:

— Хто з вас винуватий, а хто ні, ми не знаємо... Наше діло — сторона...— і один по одному, надівши шапки,

цькі і поняті пішли геть із їдальні. Барацький теж намагався утекти з ними, але на дорозі йому став Зорченко з шваброю.

Як зацькований тхір, завідувач кинувся на Зорченка і вдарив його по обличчю. В ту ж мить чиясь дровиняка вручила Барацькому в голову, і учні з вигуками кинулися до нього.

Певно, скрутно прийшлось би йому, коли б не Онуча, що поспішив на допомогу. Пропустивши Барацького з заюшеною головою у двері, він швидко замкнув їх на ключ. Це врятувало і завідувача, і Онучу.

Без шапок, плигаючи через намети, бігли вони до квартири Барацького, а учні, наскочивши на замкнені двері, кинулися до протилежного виходу.

Та коли натовп розлютованих школярів добіг до будинку завідувача, там вже були зачинені внутрішні віконниці і забарикадовано двері.

— Бий вікна! — вигукнув Зорченко, і скло забряжчало веселим морозним брязкотом.

З квартири Барацького не відповідали. Завідувач, видимо, вважав за краще не визирати.

Потрощивши шибки і вгамувавши на цьому перші най-гостріші вибухи обурення, учні посунули до школи.

— Хлопці, тепер нам усе одно в школі не бути!

Та й чи варт учитися тут, щоб потім панським волам хвости крутить!

— Правильно!

— Хлопці, треба свої документи дістати!

— Вони в кривого Луки на схованці!

Кривий Лука був шкільний писар, що посідав становище середнє між діловодом і канцелярійським служником. Достукатись до нього було нелегко. Наляканий подіями, він сидів, запершись у своїй комірчині коло шкільної канцелярії, і не знав, що йому робити. Через заперті две-Рі довго довелося умовляти писаря, аж поки він не переконався, що йому нічого не вдіють, коли він видасть документи.

— Ви тільки розпишіться, що одержали папери,— про-сив він.

Тільки пізно вночі хлопці полягали спати, склавши собі План ца наступний день.

Удосвіта вони всі були на ногах і нашвидку збирали убогі манатки та навантажували ними троє шкільних саней. Фока Теж приніс свої речі. Він з учорашнього дня наче схуд, але

бадьоро бігав од саней у корпус і назад, розпоряджаючись навантаженням. Якось так вийшло, що всі мовчки визнали його за старшого ватага, і розпорядження його виконувалося без заперечень. — Ну, тепер рушаймо!

Стаєнний, що згодився їхати з учнями, рушив перщу підводу, і школярі з бадьорими вигуками пішли у трудну путь.

Хуртовина за ніч уляглася, але дороги ще були не втерті. Сонце привітало юнаків на снігових розлогах, і всім здалося, що й ліси балківські темні ширше розступилися, і вовки хижі повтікали далеко в дикі хащі...